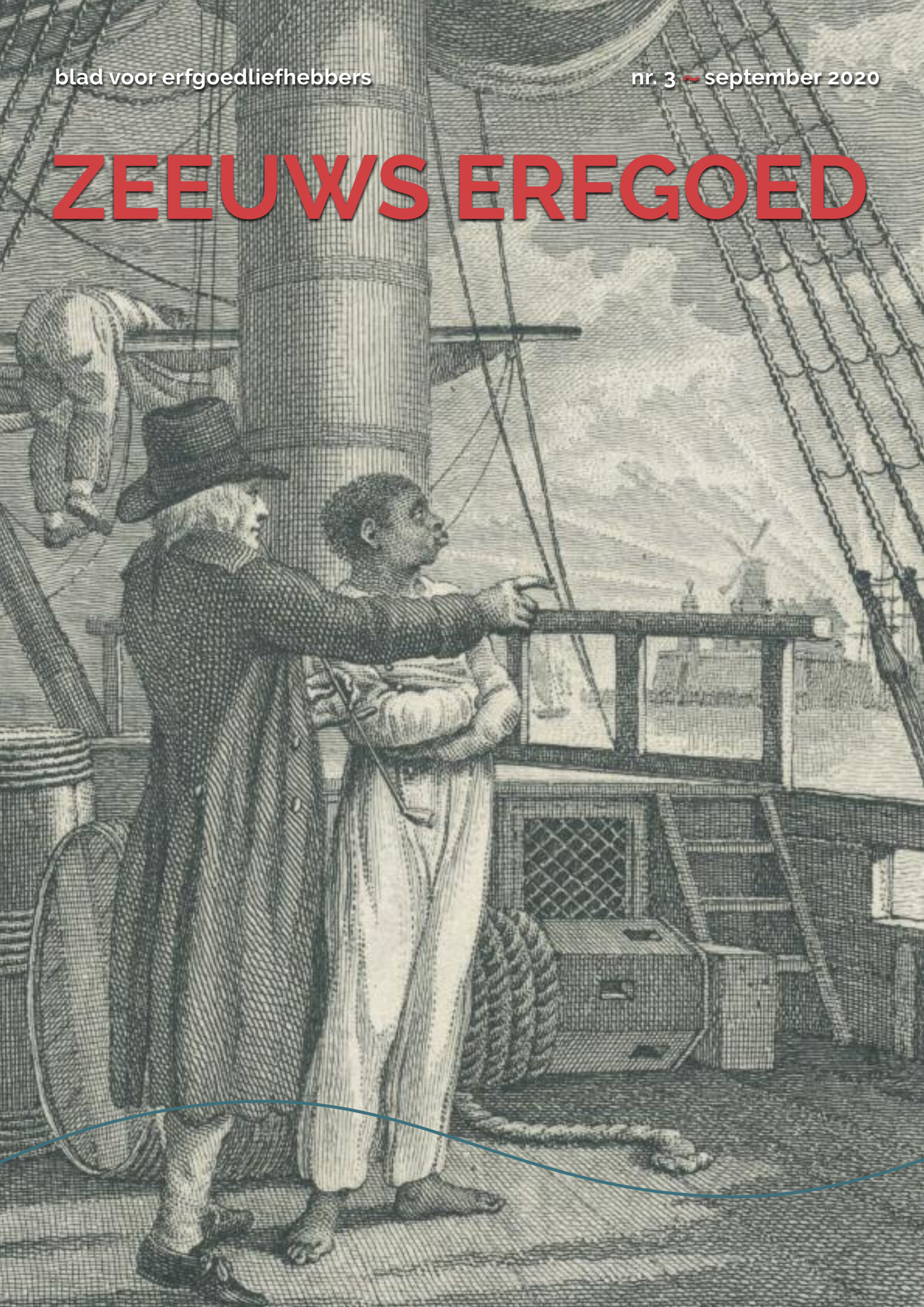

blad voor erfgoedliefhebbers

nr. 3 september 2020

ZEEUWS ERFGOED

INHOUD

- 4 Handel in slaven en de Zeeuwse economie
- 8 Mooi en lelijk in het dagelijks leven
- 10 Grensverhalen | 2
Waar België grenst aan de Bijbelgordel
- 13 Standaardwerk over Zeeuwse heften
Zeeuwse wondertjes
- 14 Vlinders in Zeeland:
toen en nu
- 16 Trots op mijn monument
Door hoge ouderdom al duurzaam van zichzelf
- 20 De digitale Dijkenkaart van Zeeland
- 23 Het Blauwe Bolwerk:
blok voor blok
- 24 Zeeuwse musea weer open
- 26 Vijf monumenten in de kijker
- 28 ERFGOEDallerlei
- 32 MOnuMENTaal

COLOFON

Zeeuws Erfgoed - blad voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar (ISSN 1570-5005). Erfgoed Zeeland is het centrale aanspreekpunt voor het erfgoed in Zeeland. De activiteiten van Erfgoed Zeeland worden onder andere mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Redactie Erfgoed Zeeland

Illustraties Erfgoed Zeeland, tenzij anders vermeld

Looierssingel 2 +31 (0)118 670 870
Postbus 49 info@erfgoedzeeland.nl
4330 AA Middelburg www.erfgoedzeeland.nl

Volg ons

Steun ons Erfgoed Zeeland staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg. Dit met de steun van onze donateurs. Donateur worden kan al voor 17,50 euro per jaar. Meer weten? Kijk op erfgoedzeeland.nl/steun-ons.

Reacties en ledenadministratie Reacties en wijzigingen graag digitaal via zeeuws@erfgoedzeeland.nl of via de postbus.

Opmaak decreet | **Druk** Meulenberg Media, Middelburg

Auteursrecht Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij Erfgoed Zeeland; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van Erfgoed Zeeland en de rechthebbende(n).

Erfgoed Zeeland streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. Erfgoed Zeeland kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

Aan dit nummer droegen bij John Akkermans, Elma Berman, Saskia Buitenkamp, Bas Chamuleau, Jeanine Dekker, Robert van Dierendonck, Marinus van Dintel, Johan Francke, Gerhard de Kok, David Koren, Piet van Sterkenburg, Wim Scholten, Veronique De Tier, Truus Trimpe Burger-Mekking, Lenneke Willemstein en Janneke de Wit.

Foto omslag Prent uit een vroeg negentiende-eeuws kinderboek. Het verhaal gaat over een zeeman die tegen de slavenhandel is, maar toch op een slavenschip naar Afrika vertrekt. Daar wordt zijn leven gered door een Afrikaan, die hij meeneemt naar zijn geboortestad Vlissingen | uit: Adriaan Loosjes, Zedelijke Verhaalen (tweede druk, Haarlem 1815), bron: Rijksmuseum, RP-P-OB-64.839.

In juni van dit jaar is de vernieuwde canon van Nederland gepresenteerd. Er zijn teksten herschreven en vensters vervangen. De Grachtengordel en Drees verdwenen en het Oranjegevoel en Johan van Oldenbarnevelt kwamen. Is ook de canon van Zeeland aan vernieuwing toe?

In 2008, twee jaar na de Nederlandse canon, presenteerden Zeeuws Archief, Zeeuwse Bibliotheek en Erfgoed Zeeland de Zeeuwse canon. In 50 vensters en 14 thema's werd de geschiedenis van Zeeland belicht. De Zeeuwse canon was bedoeld als een regionale aanvulling op de nationale canon. Ik herinner mij de worsteling indertijd over de vensters. Wie, wat of welke plek kwam in aanmerking? Keuzes maken is moeilijk en iedere keuze is arbitrair. Er moest met veel rekening worden gehouden. Denk aan de mooie en de minder mooie kanten van ons verleden, de spreiding over de provincie en de 'grote' en de kleine' geschiedenis. Een onafhankelijke commissie van deskundigen mocht uiteindelijk het oordeel vellen, maar niet over alle vensters. Over tien vensters sprak de Zeeuwse bevolking zich uit. Zo kwam de kerncentrale in de canon en niet de Deltawerken.

De Zeeuwse canon is breed verspreid onder het onderwijs. In 2014 was het 200-jarig bestaan van de huidige Provincie Zeeland voor Omroep Zeeland en Erfgoed Zeeland aanleiding om de canon te verbeelden in 50 korte filmpjes.

Die filmpjes worden nog regelmatig uitgezonden en goed bekeken.

Een canon is voor mij een interessant instrument om het verleden te ontdekken en tegelijkertijd ook ter discussie te stellen. Het verleden is namelijk niet eenduidig. Tijden veranderen en daarmee tevens de kijk op ons verleden. Misschien moeten we eens nadenken over de vernieuwing van de Zeeuwse canon. In 2023 bestaat Zeeland 700 jaar. Of niet? In ieder geval een mooie aanleiding om nog eens naar die canon uit 2008 te kijken.

Net voor het ter perse gaan van deze *Zeeuws Erfgoed* ontvingen we het verdrietige bericht van het plotselinge overlijden van onze vrijwilliger archeologie Dicky de Koning. Ze was nog volop bezig met archeologisch werk en ontwikkelde nieuwe initiatieven. Haar verscheiden is een groot verlies.

Wim Scholten, directeur

Afbeelding

Voor monumenten-begrippen is hij jong. De watertoren van Axel is gebouwd in 1936 en ingeschreven in het Monumentenregister in 1997. Met bijna 61 meter is hij de hoogste watertoren van Zeeland. Die van Kloetinge reken ik dan niet mee want die smokkelt met zijn torenspitsje en komt daarmee op 63 meter. Opgetrokken in rode baksteen rondom een betonnen skelet en met een koepel bedekt met koper is het een toren van aanzien. Hij is niet meer in functie, maar je kunt er wel een kijkje nemen. Mooi uitzicht!

Handel in slaven en de Zeeuwse economie

Afbeelding

De verschillende lagen van het Franse slavenschip *Marie-Séraphique*, dat veel leek op de Zeeuwse slavenschepen | collectie Château des ducs de Bretagne - Musée d'Histoire de Nantes.

In december 1758 bereikte een zwaargehavend schip de veilige haven van Vlissingen. Het was de *Prins Willem*, die ruim een week voor aankomst in een zware storm terecht was gekomen. Een stuurman was overboord geslagen, de grote mast was gebroken en het geschut was weggespoeld. Kapitein Bovel had het schip ternauwernood kunnen redden, maar vanuit ons perspectief had de grootste tragedie zich al vóór de storm afgespeeld. De *Prins Willem* was namelijk een slavenschip.

Eerder in het jaar had de kapitein meer dan driehonderd mensen vanuit Afrika naar Suriname vervoerd en hen daar als slaaf verkocht. In de decennia na deze reis groeide de Walcherse slavenhandel uit tot een van de belangrijkste handelstakken van Zeeland.

Tot 1730 mocht alleen de West-Indische Compagnie vanuit Nederland slavenschepen uitreden naar West-Afrika. Hoewel Zeeuwse slavensmokkelaars al voor die tijd actief waren, begon de grote groei van de Walcherse slavenhandel pas na dat jaar. Tussen 1730 en 1800

vertrok ongeveer vijfhonderd maal een slavenschip vanuit Vlissingen of Middelburg richting West-Afrika. Dat was ongeveer 70 procent van de totale Nederlandse slavenhandel in die periode. De eerste 25 jaar na 1730 verliepen moeizaam, mede door internationale concurrentie op de slavenmarkten in Afrika. Een grote oorlog tussen Groot-Brittannië en Frankrijk (1756-1763) verminderde de concurrentie. Bovendien groeide de Surinaamse plantage-economie zeer sterk na 1750, waardoor de vraag naar slavenarbeid er fors toenam. In de jaren tussen 1755 en 1780 stond de Walcherse slavenhandel op zijn hoogtepunt.

Afbeelding
Enkele schepen van
de MCC | door Engel
Hoogerheyden, Zeeuws
Archief, Stadhuiscollectie
Middelburg.

Daarna zorgden oorlogen (waar Nederland dit keer bij betrokken raakte) en financiële crises voor de neergang van deze handelstak.

Verloop van slavenreizen

Walcherse slavenschepen voeren vooral naar de kustlijn van de huidige Afrikaanse landen Liberia en Ivoorkust. Ook enkele dorpen ten noorden van de Congomonding waren veelvoorkomende bestemmingen. Op die plekken kochten de Europese kapiteins steeds enkele honderden mensen in. Dat aankoopproces kon maanden duren. Die tijd brachten de mensen die als slaaf waren aangekocht vooral door op het tussendeck van de slavenschepen, een ruimte die vaak niet hoger was dan 1,3 meter. Overdag mochten zij aan dek komen om te luchten, maar dan nam de bemanning maatregelen om ontsnaptingen te voorkomen. Zo was op het dek van slavenschepen een lange ketting gespannen, waaraan slaven met voetboeien konden worden vastgemaakt.

Als de kapitein genoeg mensen had ingekocht, maakte het schip een trans-Atlantische oversteek. De meeste Walcherse slavenschepen voeren in de tweede helft van de achttiende eeuw naar Suriname. Andere bestemmingen waren Berbice en Essequibo/Demerara, twee koloniën die westelijk van Suriname gelegen waren. Sommige schepen zetten koers naar Caribische eilanden. Aangekomen in een van die koloniën, werden de slaven verkocht aan kolonisten. In de grote plantagekoloniën werden ze vervolgens tewerkgesteld op plantages om producten als suiker en koffie voor de Europese markt te produceren.

Slavenhandelaren

Zowel in Vlissingen als in Middelburg was de slavenhandel in de achttiende eeuw een forse handelstak. Het destijds kleine Vlissingen (ongeveer 6.000 inwoners) speelde de hoofdrol.

In die stad waren diverse slavenhandelaren actief die een vloot van meerdere slavenschepen beheerden. Enkele belangrijke handelaren waren Jan Swart, Jan van der Woordt en Adriaan Kroef. Sommige slavenhandelaren drongen door tot het stadsbestuur en enkele kochten fraaie Zeeuwse buitenplaatsen. Het is opvallend dat sommige slavenhandelaren in de late achttiende eeuw Patriotten waren. De Patriotten waren verlichte vernieuwers die de maatschappij wilden hervormen. Hun verlichting ging echter nog niet zo ver dat zij de slavenhandel als onmenselijk beschouwden.

Ook in Middelburg (destijds minstens 17.000 inwoners) waren meerdere slavenhandelaren actief. In die stad was zelfs het grootste Nederlandse slavenhandelsbedrijf gevestigd: de Middelburgse Commerce Compagnie (MCC). Deze compagnie uit 1720 hield zich tussen 1755 en 1800 vrijwel exclusief bezig met de handel in Afrikanen. Het bedrijf heeft ook een van de belangrijkste materiële sporen van de Nederlandse slavenhandel nagelaten: het MCC-archief. Dat tientallen meters lange archief bevat scheepsjournalen, brieven, vergaderstukken en zelfs de complete boekhouding van deze grote slavenhandelaar. Het archief is zo uniek dat UNESCO het heeft toegelaten tot het *Memory of the World*-register. Vandaag de dag liggen de MCC-stukken in het Zeeuws Archief in Middelburg en kan iedereen ze ook thuis inzien. Het hele archief is namelijk gedigitaliseerd en online beschikbaar op archieven.nl.

Economisch belang

De slavenhandel was ook in de achttiende eeuw niet onomstreden, hoewel de tegenstand in Nederland zeer beperkt bleef. Deze handelstak was volledig geïntegreerd in de lokale economie. Volgens de slavenhandelaren van toen was hun handel "seer avantageus voor dese (...) provincie". De directie van de MCC in Middelburg sprak van

*De verkoop van slaven
in Afrika | uit: Brantz
Mayer, Captain Canot;
or, Twenty Years of an
African Slaver (1854).*

Afbeelding

De haven van Middelburg aan het einde van de achttiende eeuw | door Mathias de Sallie, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1926-37.

de "voor deese stad zoo voordeeligen slaavenhandel". Ze hadden geen ongelijk: de slavenhandel had inderdaad een stimulerend effect op de lokale economie. Investeerders pompten miljoenen guldens in de honderden slavenreizen die vanuit Vlissingen en Middelburg vertrokken. Uit nagelaten financiële paperassen blijkt dat de slavenhandel vaak geen beste investering was: veel reizen maakten nauwelijks winst of leverden zelfs fors verlies op. Toch was deze handelstak van groot belang voor de lokale economie. Een deel van het geïnvesteerde geld besteedden slavenhandelaren immers aan lokale leveranciers. Veel investeerders in de slavenhandel waren niet toevallig ook gelijk leverancier van slavenschepen, waardoor een verliesgevende slavenreis voor hen toch voordelig kon uitpakken. Zij pakten hun winst dan als toeleverancier, bijvoorbeeld als scheepsbouwer of textielhandelaar.

Walcherse scheepswerven bouwden volop slavenschepen voor lokale slavenhandelaren. Maar behalve scheepsbouwers waren er nog veel meer partijen betrokken bij het uitreden van een slavenschip. In het MCC-archief bevinden zich duizenden bonnetjes van allerlei lokale leveranciers die een goed inzicht geven in de economische impact van een slavenreis. De betrokken partijen varieerden van bakkers van scheepsbrood tot brouwers van scheepsbier. Lokale smeden produceerden honderden voetboeien en kettingen om de slaven mee vast te ketenen. Kuipers produceerden tonnetjes waarin een deel van de handelswaar voor Afrika werd opgeborgen. Boeren uit de omgeving leverden gerst en paardenbonen, die slavenhandelaren in grote hoeveelheden inkochten als voedsel voor de slaven. Van gerst werd op pelmolens gort geproduceerd. De nog steeds bestaande molen De Hoop in Middelburg leverde bijvoorbeeld ook gort aan de MCC ten behoeve van slavenschepen.

Om in Afrika mensen te kunnen inkopen, moesten slavenhandelaren grote hoeveelheden handelswaar aankopen. Het ging in hoofdzaak om textiel, maar ook wapens en buskruit, koperen gebruiksvoorwerpen, ijzer en aardewerk waren in trek. Lokale Walcherse molens produceerden het benodigde buskruit. Op het toenmalige eiland Walcheren waren vier (na 1765 vijf) buskruitmolens aanwezig die volop produceerden voor de export naar Afrika. Het ging om rosmolens, dus molens die voortgedreven werden door paarden. Hoewel die molens zelf niet meer bestaan, zijn de resten van buskruitmolen De Eendracht een aantal jaren geleden in Middelburg opgegraven en onderzocht door archeologen. Een deel van de productie van die molen is in West-Afrika gebruikt als ruilmiddel om mensen in te kopen.

Stimulans voor handel en dienstverlening

De andere handelsgoederen voor slavenschepen kwamen van heinde en verre en de vraag ernaar stimuleerde de internationale handel van Walcheren. Zo leverden wapenhandelaren geweren die ze in Luik lieten fabriceren. Rijnhandelaren leverden een grote variëteit aan goederen die in hoofdzaak uit het Duitse achterland kwamen, waaronder pannen en potten. Ook leverden ze Boheemse glaskralen, die in West-Afrika geliefd waren. Uit Scandinavië kwam koper en ijzer, ook bestemd voor de slavenhandel. Het belangrijkste exportproduct op slavenschepen was echter textiel. Dat kwam uit Groot-Brittannië en Frankrijk, maar in hoofdzaak uit Azië. De VOC leverde hiervan het grootste deel uit haar handelsposten op het Indiase subcontinent. Zeeland had een eigen afdeling van de VOC en de jaarlijkse textielveilingen van die onderneming trokken veel belangstelling van slavenhandelaren.

Ook voor de dienstensector waren slavenhandelaren belangrijke klanten. De slavenhandel was erg kapitaalintensief (in hedendaags geld uitgedrukt stegen de kosten voor het uitreden van een slavenschip tot bijna € 1 miljoen) en ook erg risicovol. Dat maakte zeeverzekeringen belangrijk. Lokale assuradeurs boden verzekeringen aan voor zowel de schepen zelf als voor de (menselijke) lading. Onder bepaalde omstandigheden vergoedden zij ook slaven die stierven aan boord van de schepen. Slaven die stierven door ziektes werden echter niet vergoed. Op het MCC-schip *Zeemercuur* overleden in 1789 bijvoorbeeld meer dan 170 Afrikanen aan ziektes, waarvoor de verzekeraars niets uitkeerden.

Overheidsbetrokkenheid

Ook de overheid was zich bewust van het economische belang van de Walcherse slavenhandel. Toen de MCC in de jaren tachtig van de achttiende eeuw door oorlog en financiële crises in de problemen raakte, greep het Middelburgse stadsbestuur in. De stad Middelburg leende de compagnie een groot bedrag en kwam later met een deposito-garantieregeling voor andere geldschietters. Ook de nationale overheid kwam met maatregelen. De Staten-Generaal stelden in 1786 een commissie in die maatregelen moest bedenken om de koloniale handel (waaronder de slavenhandel) uit het slop te trekken. Ook een Vlissinger nam zitting in die commissie. Opvallend genoeg nam de Nederlandse overheid destijds dus maatregelen om de slavenhandel te ondersteunen, terwijl de Britse overheid in diezelfde periode strengere regulaties opstelde voor de Britse slavenhandel.

De steunmaatregelen ten spijt, ging de Walcherse slavenhandel aan het einde van de achttiende

eeuw ten onder. In 1795 werd Nederland een Franse satellietstaat en kwam het daardoor in conflict met Groot-Brittannië. De slavenhandel werd onmogelijk, doordat de Britse marine op zee oppermachtig was. Toen Nederland in 1813 weer zelfstandig werd, was het ideologische tij gekeerd. Inmiddels was de slavenhandel door de Britse overheid verboden. Dat verbod werd ook aan Nederland opgelegd als voorwaarde voor de teruggave van de koloniën, die door de Britten waren veroverd. De Walcherse slavenhandel stierf daardoor een stille dood.

Een van de opvarenden van de *Prins Willem*, het slavenschip dat in 1758 bijna verging, was de jonge Zwitserse scheepschirurgijn Henri David Gallandat. Nadat hij veilige wal bereikt had, vestigde hij zich in Vlissingen en voer hij niet meer mee aan boord van slavenschepen. Gallandat bleef echter wel betrokken bij de slavenhandel. Ruim tien jaar na zijn reis op de *Prins Willem* woonde hij in de Vlissingse Damstraat en schreef hij een artikel voor chirurgijns op slavenschepen. Daarin stonden onder meer 'tips' om te controleren of iemand die in Afrika als slaaf werd verkocht wel gezond was. En passant schreef Gallandat ook dat Vlissingen van alle steden in Nederland het meest profiteerde van de slavenhandel. Daarin had hij gelijk, hoewel die handelstak ook in Middelburg van belang was. Honderden inwoners van beide steden waren direct of indirect betrokken bij de handel in Afrikanen. Hoewel de feitelijke handel in mensen zich ver buiten Walcheren afspeelde, waren de effecten ervan dus ook merkbaar op het eiland!

Gerhard de Kok

Gerhard de Kok is historicus en werkt bij het KITLV. Hij verrichtte aan de Universiteit Leiden promotieonderzoek naar de economische impact van de slavenhandel op Walcheren. In mei dit jaar verscheen de publieksversie van zijn proefschrift, Walcherse Ketens.

Afbeelding

Buitenplaats Poppenroede, ambacht van Daniël Radermacher. Deze inverteerde ook in de slavenhandel | Zeeuws Archief, collectie KZGW.

Verder lezen

- Gerhard de Kok, *Walcherse Ketens. De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren* (Zutphen 2020).

Mooi en lelijk in het dagelijks leven

Afbeelding

Kraakheldere witte was aan de lijn bij de noodwoningen in Westkapelle, 1949. De waslijn oogt hier als een positieve tegenhanger van het zwaar door oorlogsgeweld getroffen dorp, waarin het leven doorging en de blik op de toekomst werd gericht | foto Neeltje Flipse-Roelse, collectie Polderhuis.

Het vaandel van de fanfare dragen, het zetten van schoven vlas, het doen van de handwas, het zondagmiddagwandelingetje... Het dagelijks leven zat vol ervaringen waaraan mensen betekenis toekenden. Ook ons eigen leven zit vol met dit soort indrukken. Ze geven richting aan ons bestaan.

Alledaagse esthetiek richt zich op de wijze waarop wij ons dagelijks leven aan de hand van positieve en negatieve betekenissen vormgeven.

Bestudering ervan is nog jong, als wetenschap ontstond ze zo'n dertig jaar geleden in de Verenigde Staten. In het onderstaande zal ik betogen dat alledaagse esthetiek als een vorm van immaterieel erfgoed moet worden gezien en dat zij bovendien medebepalend is voor onze omgang met erfgoed in het algemeen.

Het alledaagse als immaterieel erfgoed

We beleven onze omgeving allereerst door onze zintuigen: gehoor, reuk, smaak, gezicht en gevoel. En we beoordelen die ervaring ook. We vinden iets mooi of lelijk, plezierig of vervelend, vies of schoon, levendig of saai. Op die waardering baseren we vervolgens ons gedrag. We zijn geneigd om op het pad te blijven van het positieve en het negatieve te elimineren. Op die manier geeft alledaagse

esthetiek richting aan ons bestaan en bepaalt zij mede de kwaliteit daarvan.

Alledaagse esthetiek wordt van generatie op generatie doorgegeven en verandert onder invloed van veranderingen in de samenleving. Ze is daarom een vorm van immaterieel erfgoed, net zoals ambachtelijke vaardigheden en kennis over natuur en universum. Ze treedt bijvoorbeeld op de voorgrond in de Zeeuwse streekdrachten, waarin esthetische waardering in samenhang met sociale codes een grote rol speelden.

Naar alledaagse esthetiek in de geschiedenis is nog geen systematisch onderzoek verricht. Het is een complex terrein omdat aspecten van beleving en waardering niet eenvoudig uit archiefbronnen te traceren zijn. Egodocumenten en *oral history* lenen zich hier het best voor. Voor de twintigste-eeuwse geschiedenis beschikken we in Zeeland gelukkig over bruikbare bronnen. Een korte verkenning in een tweetal publicaties van Kees Slager maakt al

iets duidelijk over de rol die alledaagse esthetiek speelde in de vroege twintigste eeuw.

Contrasten

De esthetische ervaringen kunnen mensen opbeuren en verzoening bieden. We horen hoe belangrijk zingen en muziek maken waren in tijden waarin lang en hard gewerkt moest worden en veel armoede werd geleden. Zo herinnert dijkwerkersdochter Krina zich ook de gezellige momenten uit een jeugd met veel ellende. Muziek was daarin belangrijk.

"Op zomeravonden kwamen we uit de hele buurt bij elkaar onderaan de zeedijk. Dan zaten we daar en dan speelde een neef van me op een mondharmonica en wij zongen erbij. Nu zou je zeggen: wat wás dat voor vertier. Maar wij vonden het mooi; we wisten niet beter."

Afbeelding rechts

In het 'schoonrijden' speelt esthetiek nadrukkelijk een rol. Schaatsend boerenecht-paar op Zuid-Beveland, circa 1870 | prent door Adolphe Dillens, bron Zeeuws Archief, KZGW, Zelandia Illustrata.

Landarbeider Jewannes, die bij de fanfare zat, genoot op een andere manier: "Ik leefde voor de muziek - voor het fanfarekorps hier. Ik speelde zélf wel niet, maar ik droeg 't vaandel. Prachtig vond ik dat. [...] Later kregen we echte uniformen en als vaandeldrager had je dan van die mooie witte handschoenen aan. Want ik deed dat graag perfect, 'ee. Ook met het vaandel dat ging altijd precies volgens de regels. Anderen stonden er dikwijls zomaar als een zoutzak naast, maar ik niet. Ochgot nee, ik niet!"

Veel landarbeiders vertellen dat hun werk - hoe zwaar het ook was - ook plezier gaf. Landarbeider Machiel vertelt dat hij liever op het land werkte dan in een fabriek, waar het werk geestdodend was en waar je geen stap zelfstandig kon zetten. Het mooi uitvoeren van het werk gaf evenzeer voldoening. Aan het maken van mooie schoven vlas bijvoorbeeld ontleenden sommige arbeiders een positief gevoel. Ook huishoudelijk werk kon zo'n beleving opleveren. Landarbeidster Marie vertelt: "Want werken is m'n lust en m'n leven. [...] De was doe ik ook zelf. En de bonte was gaat bij mij niet in de wasmachine. Die was ik met de hand; truien, kousen, sokken, overhemden, pyjama's... allemaal met de hand. Ik geniet er zo van om lekker met m'n handen in het sop bezig te zijn. Als ik zo sta te boenen, voel ik me vol energie."

Positieve ervaringen werden ook ontleend aan de aandacht en het respect die met een bezigheid gepaard gaan. Johanna vertelt over haar vaste zondagritme, dat duidelijk maakte wat haar familie

voor haar betekende. "Toch was de familie, het gezin, álles voor me. Elke zondag gingen we met z'n allen wandelen. Dat deed ik nog toen ik al een meisje van zestien was en m'n oudste broer tot-ie zich verloofde. We hadden een vast rondje: langs het weiland waar onze paarden en koeien liepen, op de terugweg langs m'n grootouders voor een kopje koffie en daarna weer naar huis. 's Avonds zetten we de radio aan; heel gezellig. Jarenlang was dat onze zondag."

Waardering van erfgoed

Esthetiek vormt een referentiekader waarmee we onze omgeving beoordelen en dat ons tot handelen beweegt. Onderzoek heeft uitgewezen dat we vaker en consequenter tot bepaald gedrag worden aangezet doordat we schoonheid ervaren, dan door rationele argumenten, plichtsbesef of zelfs angst. Voor onze omgang met erfgoed is dit inzicht belangrijk. Als iets ons aantrekt hebben we de neiging om het te beschermen. Een object of landschap dat we esthetisch niet aantrekkelijk vinden, danken we makkelijker af. Net als misvormde groente staan onbewoonbare woningen, vervallen schuren en rommelige landschappen bloot aan de drang tot elimineren van wat als vies, lelijk of saai wordt opgevat. Het is een mechanisme waarvan niet iedereen zich even bewust is, maar dat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed van doorslaggevende betekenis kan zijn.

Jeanine Dekker

Citaten

- Kees Slager, *Zeven Zeeuwse vrouwen, onvergetelijke levensverhalen* (Goes, 1995): Krina (p. 37), Marie (p. 29), Johanna (p. 78) en Els (p. 158).
- Kees Slager, *Landarbeiders, verhalen om te onthouden* (Nijmegen, 1981): Jewannes (p. 99) en Machiel (p. 260).

Waar België grenst aan de Bijbelgordel

Als het gaat om de grens met België, denkt iedereen in Zeeland aan Zeeuws-Vlaanderen. Maar ook *boven* de Westerschelde is er een Zeeuwse grensovergang tussen Nederland en België. Die ligt in de gemeente Reimerswaal. Schets van een obscuur stukje Zeeland waar twee zeer verschillende werelden op elkaar botsen.

Afbeelding
Grenspaal 269
aan de Westerschelde,
gezien vanuit twee
gezichtshoeken.

In bepaalde delen van Zeeuws-Vlaanderen is het soms nog lastig te zien aan welke kant van de grens je bent, door de sterke Vlaamse invloed in bijvoorbeeld architectuur of dialect. Maar bij de gemeentegrens van Reimerswaal met de stad Antwerpen is sprake van een 'harde', voel- en zichtbare grens.

Antwerpen is een van oorsprong rooms-katholieke, maar nu veelal seculiere, metropool en tevens een van de grootste havensteden van Europa. Reimerswaal is een typisch Zeeuwse en agrarische plattelandsgemeente, behorende tot de Nederlandse Bijbelgordel, waar veel inwoners op zondag nog ten minste één keer naar de kerk gaan en waar ook doordeweeks de rust overheerst. Maar ook in fysieke en praktische zin is er sprake van een harde grens. Slechts twee kleine landweggetjes lopen ten zuiden van Bath dood op de grootschalige bekkens van de Antwerpse haven. Vroeger was er natuurlijk geen landsgrens. De dorpen die nu de gemeente Reimerswaal vormen, lagen immers - en nog steeds - op het

eiland Zuid-Beveland. Sinds de negentiende eeuw is met de komst van de spoorlijn van Roosendaal naar Vlissingen het eiland steeds meer met het vasteland verbonden. Bij de definitieve markering van de rijksgrens in 1843 waren er wel al twee grenspalen geplaatst in het kweldergebied ten zuiden van 'Den Agger' of het 'Ossendrechtsche Gat' of 'Noordkil'. Verschillende inpolderingen hebben ervoor gezorgd dat Zeeland en Brabant steeds verder naar elkaar toegroeiden. De oostelijk gelegen Anna Mariapolder (1897) heeft de toenmalige gemeente Rilland-Bath zo ver naar het zuiden doen uitstrekken dat ze een grens kreeg bij het dorpje Zandvliet, dat in 1958 onderdeel werd van de stad Antwerpen.

Grensfort

Hoewel de grens met België voor Reimerswaal maar kort is, is deze niet zonder betekenis. De belangrijkste historische relatie tussen Antwerpen

Afbeelding

Daar waar de Anna Mariapolder van Reimerswaal ophoudt, begint de haven van Antwerpen.

en Reimerswaal ligt in het fort van Bath. Dit fort was aangelegd vanaf 1787 als 'opvolger' van Fort Lillo. Dat laatste fort lag op een eilandje ten noorden van Antwerpen, maar was onderdeel van de Zuidelijke Nederlanden. Fort Bath kreeg als doel om drie functies te vervullen: het beschermen van oostelijk Zuid-Beveland en de bewaking (of belemmering) van de scheepvaart over de Schelde naar Antwerpen. Daarnaast werd Bath een belangrijke schakel in de belastinginning (tolgelden scheepvaart). Het fort was nog maar net in functie toen Nederland werd bezet door Frankrijk, en Zeeland onderdeel werd van het Franse 'Departement van de Monde van de Schelde'. Op 29 september 1811 bezocht Napoleon het fort, op doorreis naar Vlissingen. De Fransen verlieten het fort in 1814 toen het Franse keizerrijk uit elkaar aan het vallen was. Ook ten tijde van de Belgische afscheiding (1830, zie *Grensverhalen 1*) vervulde het fort een belangrijke militaire functie. Daarna nam

het belang in rap tempo af en werd het bij Koninklijk Besluit van 1867 ontmanteld.

Inmiddels is Bath omsloten door nieuwere polders, waardoor de historische relatie tussen dit dorp en Antwerpen niet direct meer van de kaart valt af te lezen. In 1816 werd Bath een onafhankelijke gemeente, maar dit heeft het dorp niet lang kunnen volhouden. Op het hoogtepunt midden negentiende eeuw had Bath iets meer dan vijfhonderd inwoners, maar in 1878 werd het al heringedeeld bij het naburige en grotere Rilland. Aanvankelijk had het dorp als gevolg van de legering van het garnizoen een Nederlandse Hervormde kerk. De opheffing van de militaire bezetting in 1867 luidde ook het einde in van deze kerk. Het bedehuis werd in 1890 gesloopt en heropgebouwd in Rilland. Nadien werd er een kerkgebouw voor de Vrije Evangelische gemeente gebouwd. De douanepost die het dorp ooit had, werd in 1953 opgeheven. Anno 2020 heeft Bath nog geen honderd inwoners.

Afbeelding

De Nederlands-Belgische grens bij Reimerswaal | bron: ANWB Topografische Atlas Zeeland, 2005.

Vanaf 1920 werd er door België gepleit voor een goede doorgang door Zuid-Beveland om de Antwerpse haven ook toegankelijk te maken voor de Rijnhandel. In 1963 werd uiteindelijk een verdrag gesloten dat de aanleg van het Schelde-Rijnkanaal mogelijk maakte. Dit uiteindelijk in 1975 geopende Schelde-Rijnkanaal, volgens Rijkswaterstaat inmiddels een van de drukste (water)snelwegen van Europa, ligt bijna als een soort *fremdkörper* in deze agrarische gemeente. Waar Hansweert, gelegen aan het veel oudere Kanaal door Zuid-Beveland nog een echte economie (en horeca) had die aan dit kanaal was gerelateerd, is dit voor het Schelde-Rijnkanaal niet aan de orde. Hier is er

Afbeelding links

Een oude boerderij in het centrum van Rilland.

Afbeelding rechts

Het Arsenaal van Bath is nog een tastbare verwijzing naar het militaire verleden en de grensligging van (fort) Bath.

nauwelijks meer een relatie met het omliggende platteland. De aanleg van het kanaal betekende ook dat grenspaal 268 - aanvankelijk gelegen aan het Ossendrechtse Gat - werd verplaatst naar de oostelijke oever van het kanaal. Op de westelijke kanaaloever werd in het jaar 2000 een grenspaal 268A geplaatst. Beide palen zijn alleen maar via een kilometers lang pad langs het kanaal te bereiken.

Aparte sfeer

Een beetje weggestopt In het grensgebied ligt ook de golfclub Reymerswaal, die haar ligging aan de Westerschelde uitvent, maar ook het feit dat deze plek op slechts 20 minuten met de auto ligt van zowel Goes, Bergen op Zoom als Antwerpen. Beter bereikbaar dan Middelburg zeg maar. Wie van de golfclub nog verder naar het zuiden rijdt, komt vanzelf bij de daadwerkelijke grens uit. Daar is één formele grensovergang, tussen de Grensweg (NL) en de Scheldelaan (BE). De Belgische grens bij Reimerswaal heeft een bijzondere atmosfeer. De uitdaging schuilt er vooral in de grens te vinden: ze is maar heel kort en staat verder nergens - op geen enkele wegwijzer - aangegeven. Lokaal staat de weg bekend als het 'Smokkelpad'. Tijdens de coronacrisis was de overgang gebarricadeerd met betonblokken en obstakels. Eenmaal daar verrast de combinatie van de grootschaligheid en moderniteit van het industriële landschap, met de uitgestrekte polders en de zachtheid van de zilte en kabbelende Westerschelde. De koeltorens en de koepel van de kerncentrale van Doel, hoge windturbines en elektriciteitsmasten bepalen het karakter van de grenszone. 's Avonds kleurt de horizon van de vele lichtjes van de grootschalige industrieën die net over de grens beginnen. Als de grens er niet was geweest, was ook dit gedeelte van Reimerswaal

waarschijnlijk al onderdeel van de Antwerpse haven geweest en was Bath wellicht eenzelfde lot beschoren als het inmiddels bijna vergane dorp Doel.

Een specifieke groep mensen die deze geïsoleerde plek geadopteerd lijken te hebben, zijn mannen die op zoek zijn naar homoseksuele contacten. De slikken en schorren bij grenspaal 269 blijken bekend te staan als cruisegebied. Mensen die het spel 'Geocache' spelen - een buitenspel waarbij gebruik wordt gemaakt van een telefoon met gps-ontvanger om aan de hand van digitale aanwijzingen op zoek te gaan naar een bepaalde 'schat' en daarmee punten verzamelen - raden deelnemers af om hier in de avonden te gaan zoeken om een mogelijke confrontatie met andere vormen van 'buitensport' te voorkomen. Aan de overzijde van de Westerschelde, op het grondgebied van de gemeente Hulst, gaat de nummering verder met paal 269a en verder oplopend tot en met nummer 369 in het Zwin. Ondanks de sterke protestantse signatuur, beschikt Reimerswaal buiten de 'watersnelweg', het grensfort en de korte grenszone over enkele andere 'zuidelijke' invloeden die de ligging bij de Belgische grens verraden. Zo is restaurant Inter Scaldes in Kruiningen een van de weinige restaurants in Nederland met twee Michelinsterren. Hier worden passie, vakmanschap en het werken met bijzondere Zeeuwse streekproducten gecombineerd met een grote schare aan Belgen als vaste klant. En in Rilland verrees in 1903 een klooster voor de paters Kapucijnen, tegenwoordig een hotel voor arbeidsmigranten uit nog zuidelijkere contreien, zoals Roemenië en Bulgarije. En zo geeft de ligging aan de grens op verschillende manieren een bijzondere dimensie aan deze op het eerste gezicht zeer typisch Zeeuwse gemeente.

David Koren

Standaardwerk over Zeeuwse heften

Zeeuwse wondertjes

Veertig jaar geleden keek Frans Dingemanse voor het eerst geboeid naar het houtsnijwerk op wat in de volksmond een *paeremes* heet. Zijn fascinatie voor deze vorm van volkskunst bleef. Deze zomer verscheen het boek waarin hij zijn kennis heeft vastgelegd.

Zeeuwse wondertjes noemt Frans Dingemanse de houten heften waarin snijders met kunstzinnig vakmanschap miniatuurvoorstellingen sneden. Die zaten vol verwijzingen, symboliek en grapjes. Het snijden van houten heften is een traditie die in Zeeland vooral op Walcheren en Zuid-Beveland voorkomt. Het boek concentreert zich op de Zeeuwse mesheften in de negentiende eeuw, globaal genomen de periode waarin het boerenzakmes onderdeel was van de streekdracht-kostuums zoals mannen die dagelijks droegen.

In zijn boek laat Frans Dingemanse zien hoe het Zeeuwse heft zich ontwikkelde van een heft zonder bekroning naar het bekende type dat wordt bekroond met een koppel paarden aan een voermant. Ook afwijkende typen ontsnappen niet aan zijn aandacht. In een lang hoofdstuk leren we vervolgens snijders kennen en de kenmerken van hun heften. Daaronder het harmonieuze werk dat uit de handen van Pieter Puijpe uit Oost-Souburg voortkwam, het meer naïeve werk van Domburger Andries Trieller en de eigenzinnigheid in de heften van Andries Vlieger uit Biggekerke. Het zijn belangrijke namen onder de bijna dertig heften-snijders - ook enkele vrouwen - die Frans Dingemanse presenteert.

De thematiek op de heften en de versieringen met onder meer randjes, zuiltjes en bloemetjes komen eveneens uitvoerig aan de orde. In het hoofdstuk over kwaliteit leert de lezer de heften aan de hand van zeven criteria waarderen.

Het snijden van houten heften is levend erfgoed. Het boek *Zeeuwse wondertjes* is van grote betekenis bij het doorgeven ervan. Dat geldt niet alleen voor de vaardigheden die nodig zijn om een heft te maken, maar ook voor het gebruik van beeldtaal en fantasie bij het snijden van voorstellingen.

Afbeelding
Heft gesneden door
Andries Vlieger.
Afbeelding uit boek.

Het boek is geïllustreerd met uitsluitend aquarellen en pentekeningen van de auteur, die zelf behalve heftensnijder ook een verdienstelijk fijnschilder is.

Vanaf 28 oktober 2020 zal een selectie van mesheften uit de collectie van Frans Dingemanse te zien zijn in de tentoonstelling Mannenpak in het Zeeuws Museum. Originele tekeningen uit het boek worden van 2 november t/m 13 december 2020 geëxposeerd in boekhandel De Drvkery in Middelburg.

Frans Dingemanse, Zeeuwse wondertjes; vormgeving van Zeeuwse heften, Middelburg: Den Boer | De Ruiter, 2020, 288 pagina's. Verkrijgbaar in de Zeeuwse boekhandel. Prijs: € 39,50.

Vlinders in Zeeland: toen en nu

De zomer gaat stilaan over in de herfst, tijd dus om even terug te kijken naar wat we zullen missen. Vlinders bijvoorbeeld, want die horen nu eenmaal bij ons beeld van de zomer. Hoe zit het met de Zeeuwse namen voor de vlinder?

Dialectverlies

Dit artikel is ten dele gebaseerd op een tekst die zal verschijnen in de Zeeuwse Dialectatlas in 2021; de kaarten zijn getekend door Annelies Kolijn en Veronique De Tier met behulp van een kaartprogramma van Info Service Belgium.

De opkomst van de moderne media in de jaren zestig van de vorige eeuw hebben ervoor gezorgd dat er enorme veranderingen in onze moedertaal zijn opgetreden. De woordenschat van de standaardtaal drong steeds meer door in de verschillende regio's, zelfs in dialectvaste gebieden. De oorspronkelijke dialectwoorden-schat moest het afleggen tegen die machtige standaardtaal van radio en televisie en tegen de taal van wet, bestuur en onderwijs.

Vlinders op de kaart

Als we de dialectkaart van de namen voor de vlinder in Zeeland bekijken van zo'n zeventig jaar geleden (kaart 1) en we vergelijken die met de kaart uit 2015 (kaart 3) dan zien we dat ook Zeeland geen uitzondering is wat dialectverlies betreft. Taalverandering is van alle tijden en taal verandert net zo snel als de samenleving verandert. Dat alles neemt niet weg dat we met trots mogen terugkijken naar de woordenpracht die onze voorouders bezaten om zaken uit hun samenleving te benoemen, zoals de vlinder.

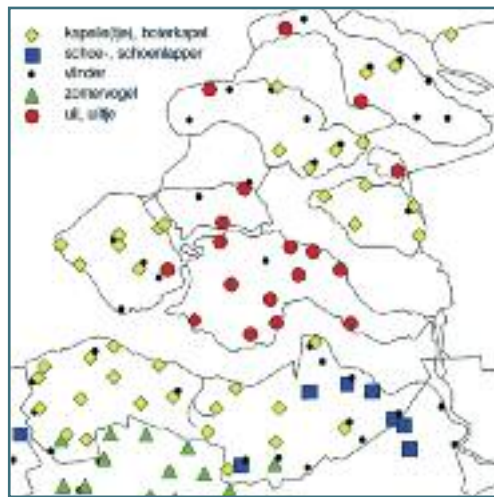
De vlinderbenamingen zijn diverse keren opgevraagd in het verleden. Op de drie kaarten zien we drie verschillende periodes weerspiegeld. De oudste kaart is van de jaren dertig van de vorige eeuw en is gebaseerd op materiaal dat via de *Reeks Nederlandse Dialecten* is opgevraagd. Kaart 2 is gebaseerd op materiaal dat is verzameld voor het *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Deze benamingen zijn opgevraagd rond 1960. De derde kaart bevat gegevens die via een digitale dialectenquête zijn opgevraagd in 2015. Wat uiteraard opvalt is dat op kaart 3 vrijwel alleen nog *vlinder* te zien is. Die *vlinder* is ook duidelijk aanwezig op de oudste kaart en was dus in de jaren dertig niet onbekend in Zeeland. Op kaart 2 ontbreekt *vlinder* helemaal, maar dat wil niet zeggen dat het niet bestond. De gegevens op deze kaart komen uit het *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten* en wellicht heeft de samensteller het woord *vlinder* niet opgenomen omdat

dat het standaardtaalwoord is. De oorsprong van het woord *vlinder* is onzeker. Men neemt aan dat het jonger is dan de andere woorden die we hieronder bespreken. Vóór de zestiende eeuw komt *vlinder* inderdaad niet in het Nederlands voor. De meeste taalgeleerden denken dat *vlinder* teruggaat op een woord dat 'fladderen' betekent.

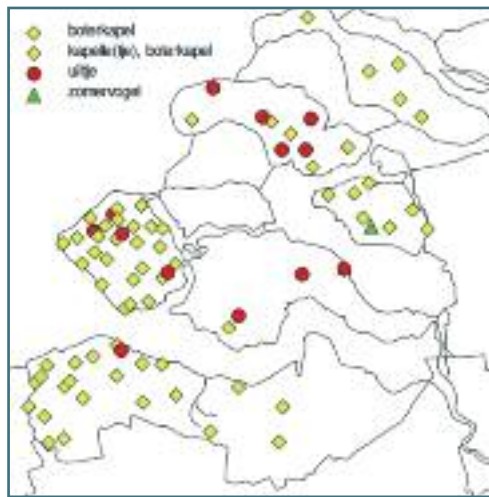
Kapelletjes en boter

Op kaart 1 zien we dat *kapel* en *boterkapel* vaak voorkomen. Alleen op de Bevelanden ontbreekt de naam. Ongeveer hetzelfde beeld zien we dertig jaar later op kaart 2, maar op kaart 3 wordt *kapelletje* slechts vier keer genoemd. Sommige taalkundigen voeren het woord *kapel* terug op het middeleeuws Latijnse *capella*, het verkleinwoord van *cappa* 'mantel'. Anderen gaan uit van de vorm *pellevogel*, dat een samenstelling is van *pelle-*, een samentrekking van *pepele* en *-vogel*. *Pepele* - een naam voor de vlinder in het Brabantse dialect-gebied - gaat terug op het Latijnse *papilio*, dat 'vlinder' betekent. Later is dat *pelle-* dan door volksetymologie verlengd tot *kapelle*. *Kapel* verschijnt ook als tweede deel in de naam *boterkapel*. Dat element *boter* is het gevolg van volksetymologie en gaat waarschijnlijk terug op het woord *falter* - verwant met *fladderen* - dat later *vouder* werd. Omdat men het woord *vouder* niet begreep, wisselde men vervolgens de *f/v* om voor een *b*, dat daarna gemakkelijk als *boter* geïnterpreteerd werd. *Boterkapel* kwam in de jaren dertig voor in het Land van Axel, op Walcheren, Tholen en in Zierikzee. Dertig jaar later geeft het *Woordenboek* de samenstelling op voor heel West-Zeeuws-Vlaanderen en twee plaatsen in het Land van Axel, voor Walcheren en Tholen en ook in Goes en Middelharnis. In de recentste vragenlijst is het woord helemaal verdwenen.

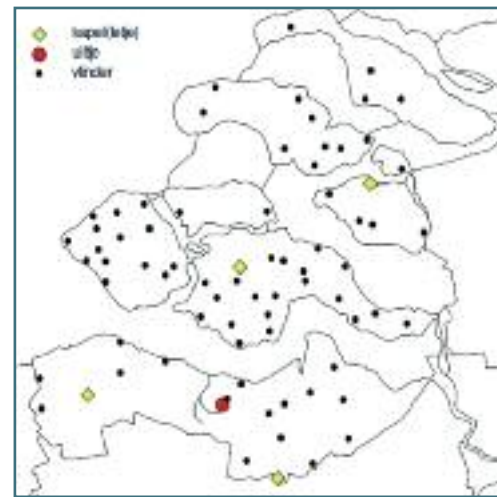
Over de *boter*-namen bestaan ook andere verhalen. *Boter* zou kunnen verwijzen naar de kleur van de witte vlinders, maar men vertelt ook dat vroeger de heksen in de gedaante van vlinders bij de boeren melk en room kwamen stelen. *Boter*-namen komen ook voor in het Engels (*butterfly*) en in het Duits (*Schmetterling*).

1 | Vlinder in de Reeks Nederlandse Dialecten.

2 | Vlinder in het Woordenboek der Zeeuwse Dialecten.

3 | Vlinder in de enquête Vraag & Antwoord.

Uiltjes

Verder heet de vlinder ook vaak *uultje* in Zeeland. In de jaren dertig was de naam vooral bekend op de Bevelanden, maar ook op de andere Zeeuwse eilanden kwam het een enkele keer voor. In de jaren zestig zien we het vooral op Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland, maar ook op Walcheren en in Breskens. *Uil*, dat we in de standaardtaal kennen voor de nachtvlinder, was wellicht eerst de naam voor een nachtvlinder, en ging later door betekenisverruiming over op de dagvlinder. Dat blijkt ook uit het *Woordenboek* waar Ghijsen nog duidelijk het verschil aangeeft in welke plaatsen *uil* als nachtvlinder of als dagvlinder beschouwd wordt. Op de recente kaart zien we dat slechts één informant het woord nog opgeeft.

Schoenlappers

Het Land van Hulst kent als naam voor de vlinder *schoelapper*. Het woord is samengesteld uit *schoe* dat in het Middelnederlands de enkelvoudsvorm was, en uit een afleiding van het werkwoord *lappen* 'herstellen'. De verschillende patronen van bonte kleuren en tekeningen van de vlinder worden vergeleken met de lapjes die de schoenmaker vroeger gebruikte om schoenen te herstellen of op te lappen. In het Land van Axel komt dezelfde naam voor, maar dan als *schoenlapper*. De *n* in die naam duidt op het meervoud. Toen wij *schoen* niet meer als meervoud herkenden, werd er een nieuwe uitgang aan toegevoegd en ontstond ons huidige meervoud *schoenen*. De naam is niet terug te vinden in het *Woordenboek*, maar het woord *schoenlappers* staat er wel in voor de aalbes. De recente vragenlijst laat geen *schoenlapper* meer zien.

Zomervogels

Zomervogel als naam voor de vlinder hebben we in het oudste materiaal van de jaren dertig alleen opgetekend in Retranchement en Westdorpe, het *Supplement* op het *Woordenboek* (pas verschenen in 2003) zegt dat het woord ouderwets is in Poortvliet op Tholen; het komt ook voor in Oost-Vlaanderen. Het benoemingsmotief van *zomervogel* is niet moeilijk te reconstrueren. Vlinders fladderen toch vooral in het zomerseizoen rond.

Slot

De benamingen voor de vlinder tonen heel goed aan hoe snel het dialect achteruitgaat. In de jaren dertig en zestig zien we nog heel wat variatie op de dialectkaart. Op de kaart van 2015 zijn alle benamingen nagenoeg verdwenen. Dat komt uiteraard omdat er steeds minder dialect gesproken wordt en ouders zelf meer en meer standaardtaal doorgeven aan hun kinderen. En dat gebeurt al heel vroeg. Wanneer je een baby of peuter voorleest uit kijkboekjes zal het woorden als *vlinder*, *kikker* enzovoort leren, maar niet *kapelletje*, *uultje* of *puut*.

Veronique De Tier en Piet van Sterkenburg

Bronnen

- Reeks Nederlandse Dialectatlassen
- Enquête Vraag & Antwoord
- Van Keymeulen, Jacques (2007), "De dialectbenamingen voor de vlinder in de Nederlandse en Friese dialecten: '(gekleurde) vlinder', Eerste digitale taalkaart voor het Nederlandse taalgebied". In: Van Mensen & Dingen 5: 223-233.
- www.dialectloket.be
- www.etymologiebank.nl
- www.zeeuwsewoordenbank.nl (Woordenboek der Zeeuwse Dialecten en Supplement)

Trots op mijn monument

Door hoge ouderdom al duurzaam van zichzelf

Al bijna vierhonderd jaar vormt 't Hof Welgelegen een belangrijk onderdeel in het straatbeeld van Sint Laurens. Enigszins verscholen achter een monumentale tuinmuur straalt de boerderij aan de Noordweg een zekere voornaamheid uit. Sinds augustus 2019 zijn Daniël en Anna van Vliet-Dieleman met hun kinderen David (7) en Thirza (3) de trotse bewoners.

Bij binnenkomst komt de geschiedenis je tegemoet. Dat de gang als het visitekaartje van het huis wordt beschouwd, was eeuwen geleden bij de eigenaar niet aan dovemansoren gericht. Fraai vormgegeven tegelwerk trekt direct de aandacht van de bezoeker. Maar het neusje van de zalm volgt nog als Anna de naastgelegen, voormalige woonkeuken laat zien. De rijk betegelde schouw, de zware balken met sleutelstukken, de bedstedewand met spinde: ze ademen een en al historie.

Ruimtelijk Zeeland

Zeven jaar geleden verhuisden Anna en Daniël naar Zeeland, van een appartement drie hoog in Amsterdam naar een bovenwoning aan de Londensekaai in Middelburg. Beiden voelden een sterke behoefte aan meer ruimte. Ruimte die in tegenstelling tot de hoofdstad, Zeeland hen wel zou kunnen bieden. De keuze voor Middelburg was niet opmerkelijk; Anna groeide op in het voormalige burgerweeshuis aan het Molenwater, waar haar ouders nog steeds wonen. Ze heeft goede herinneringen aan haar Middelburgse jeugd en kwam in haar Amsterdamse jaren altijd met veel plezier terug naar Zeeland. Voor Daniël was het vertrek naar Zeeland duidelijk een grotere stap. Na zijn jeugd in Lisse en vervolgens 16 jaar in Amsterdam te hebben doorgebracht, kostte het hem toch al gauw een half jaar om zijn draai in de Zeeuwse hoofdstad te vinden. Vele jaren later voelt hij zich als Zeelander helemaal thuis in Middelburg.

Veiling

Dat ze nu op 't Hof Welgelegen wonen, hadden Anna en Daniël een paar jaar geleden nog niet durven dromen. Tot vrij recent woonde het stel in een vrijstaand herenhuis aan de Seisweg, dat Anna omschrijft als 'een heerlijk huis'. Toch besloten ze begin 2019 om een bevriend makelaar in te schakelen voor een zoekopdracht naar een andere woning. Vooral Anna voelde de behoefte om vrijer te wonen, om goed tot rust te kunnen komen na een dag intensief en secuur werken in de eigen tandartsenpraktijk. Eerder dan verwacht deed zich een buitenkans voor toen reeds enkele maanden na het uitzetten van de zoekopdracht 't Hof Welgelegen ter veiling werd aangeboden. Anna en Daniël hadden direct belangstelling. Veel tijd en ruimte om de boerderij goed te (laten) inspecteren was er echter niet. Omdat het op beide kijkdagen pijpenstelen regende en hierbij geen lekkages in het pand zichtbaar waren, besloten Anna en Daniël een bod uit te brengen. Even dreigde het stel achter het net te vissen, toen bleek dat zij niet de hoogste bieder waren. Na onderhandelingen met de koper, wisten Anna en Daniël de boerderij echter alsnog in eigendom te krijgen.

Bestemming

Na de aankoop bleek al gauw dat de boerderij veel achterstallig onderhoud had. Daarbij waren er alleen al vier grote containers nodig geweest om de boerderij schoon opgeleverd te krijgen.

Afbeelding

Bij het verwijderen van een dikke laag afdekplastic in een deuropening van de schuur kwam een mooie glasplaat tevoorschijn | portret- en detailfoto Mieke Wijnen Fotografie.

Om de onderhoudsstaat van de bebouwing goed in beeld te krijgen lieten ze in de herfst van 2019 door de Monumentenwacht een nulmeting verrichten. Tot opluchting van Anna en Daniël bleek uit dit onderzoek dat de basis op orde is. Inmiddels hadden ze ook een architect ingeschakeld, voor het opstellen van een 6-jarig onderhoudsplan. Anna en Daniël hebben geen plannen voor een grootschalige verbouwing van woonhuis of schuur; de voormalige woonkeuken gebruikt Daniël als kantoor, de andere vertrekken worden als woonruimte gebruikt. Anna geeft aan respectvol met het huis te willen omgaan en terughoudend te zijn om grote ingrepen te doen. Ze benadrukt dat het huis zich al bewezen heeft en dat het goed is zoals het is. Dit motto passen Anna en Daniël ook toe bij de keuzes voor verduurzaming van het pand. "Door de hoge ouderdom is de boerderij al duurzaam van zichzelf, dan moet je niet tegen elke prijs gaan voor Nul op de Meter", merkt Anna op.

"Het huis heeft zich al bewezen, het is zoals het is en dat is goed"

Erfwerkzaamheden

Veel werkzaamheden op het erf worden door Daniël en Anna zelf uitgevoerd, met hulp van familie, vrienden en kennissen. "We vormen samen

een goed team", vertelt Anna. Zo ontfermt Daniël zich over de zaagwerkzaamheden en draagt Anna zorg voor het schilderwerk. Ook de Amsterdamse vrienden helpen graag een handje mee.

"Niet dat ze hier zouden willen wonen", benadrukt Anna. "Veel van onze vrienden werken voor NGO's (niet-gouvernementele organisaties) en in de culturele sector en kunnen zich geen leven buiten Amsterdam voorstellen. Maar een weekendje gezellig bijpraten en daarnaast enkele erfwerkzaamheden verrichten, zoals het klieven van hout, spreekt hen erg aan."

"En voor dat gekliefde hout bouwt een zorgcliënt met zijn begeleider momenteel dan weer een houtopslag", licht Daniël toe.

Voor specialistische werkzaamheden roepen Anna en Daniël de hulp van deskundigen in, zoals onlangs voor het omhalen van een grote wilg. En voor het recht leggen van dakpannen op het woonhuis, zoals recentelijk nodig was, maakt het stel dankbaar gebruik van de diensten van de Monumentenwacht. "Mezelf op zo'n hoog, steil dak begeven vind ik zelf net iets te link", vertelt Daniël. "Daarbij was er binnen een paar uur na mijn melding al een monumentenwachter ter plaatse, die de werkzaamheden snel en kosteloos voor ons uitvoerde."

Verrassingen

't Hof Welgelegen dateert uit 1622. De veranderende agrarische bedrijfsvoering door de eeuwen heen, de inundatie van 1944, maar ook de herbestemming tot woonhuis hebben hun sporen

VOORGEVEL HOF WELGELEGEN

ZUIDWESTGEVEL HOF WELGELEGEN

Afbeelding

Detail van opmetingstekening van Bureau Wederopbouw Boerderijen (BWB) uit 1947 van het woonhuis van 't Hof Welgelegen.

Afbeelding links

Foto uit circa 1965-1976 van de voorgevel van 't Hof Welgelegen | collectie Anna Dieleman.

nagelaten. Sporen die niet altijd zichtbaar of zelfs ook maar bekend zijn. Op de vraag aan Anna en Daniël wat de grootste verrassing is die zij sinds hun intrek op de boerderij zijn tegengekomen, antwoorden beiden dat daar moeilijk een antwoord op te geven is, omdat ze nagenoeg elke dag nog op nieuwe verrassingen stuiten. Zo noemt Daniël de vondst van een mooie glasplaat in een deuropening van de schuur. De plaat kwam vrij in het zicht toen Daniël ter plekke een dikke laag afdekplastic verwijderde. Een andere verrassing vormde de omvangrijke, massief houten kast die ze in de kelder aantroffen. Bij navraag bleek dat een scheepstimmerman van scheepswerf De Schelde in Vlissingen het meubelstuk in opdracht van oud-bewoner (en tevens oud-directeur van De Schelde) Jan Willem Hupkes ter plekke heeft laten maken. Door de bijbehorende verhalen worden dergelijke objecten vaak vanzelf mooi(er) en reden om ze te bewaren en eventueel te hergebruiken.

Moestuin

Hoewel Anna en Daniël aangeven geen groot-schalige aanpassingen aan de boerderij te willen uitvoeren, hebben ze toch al een beeldbepalend element aan het erf toegevoegd in de vorm van een omvangrijke moestuin. Eind juni ligt deze weelderige groentetuin erbij alsof ze er altijd al gelegen heeft, met een rijke oogst in wording op bedden die op wisselteelt ingericht zijn. De moestuin is echter van recente datum, pas in februari van dit jaar werd de tuin aangelegd. Voor Anna betekende de moestuin een welkome

afleiding toen met het instellen van de coronamaatregelen medio maart haar werkzaamheden in de tandartsenpraktijk volledig stil kwamen te liggen. Uiteindelijk is de moestuin vooral een familietuin geworden, waarin ook de ouders en de broer en schoonzus van Anna frequent meewerken. De afgelopen maanden heeft de moestuin haar eerste oogst overigens al opgebracht, toen de grond zijn geheimen prijsgraf in de vorm van vele (porseleinen) scherven. Momenteel worden deze sporen uit het verleden als echte 'schatjes' bewaard door de kinderen, David en Thirza. En zo komen jong en oud samen op een van de oudste boerderijen van Walcheren.

Ben jij ook zo'n trotse monumenteigenaar?

Laat het de redactie weten!

Wil jij je verhaal delen met de andere lezers van *Zeeuws Erfgoed*, neem dan contact op met de redactie: zeeuws erfgoed@erfgoedzeeland.nl.

Abonnees van de Monumentenwacht die aan de interviewreeks deelnemen, ontvangen voor hun medewerking de professionele portret- en detailfoto die bij hun verhaal worden afgebeeld.

Afbeelding

Serooskerke-Wattels-
weg: doorsnede door
de resten van de twee
boven elkaar gelegen
Romeinse dijken.
Duidelijk zichtbaar
onderin is de oudste dijk
van veen-kleiplaggen.
Daarboven liggen
de kleiplaggen van
de jongere dijk | foto
ADC ArcheoProjecten,
Amersfoort.

De digitale Dijkenkaart van Zeeland

Donderdag 3 september 2020 is de Dijkenkaart van Zeeland officieel beschikbaar gesteld. De digitale kaart werd online gezet door gedeputeerde van Cultuur Anita Pijpelink tijdens een door de Provincie Zeeland georganiseerd Dijken-symposium, in het bijzijn van een klein aantal genodigden. Het symposium is op video opgenomen en nog online beschikbaar op de website van de Provincie Zeeland.

De digitale kaart is opgenomen in de Cultuur-historische Hoofdstructuur van de Provincie Zeeland, bevat informatie over de historie van alle Zeeuwse dijken en is een instrument voor kennis en bescherming van de Zeeuwse monumentale dijken.

Binnendijken

Na het opstellen van de eerste Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie Zeeland 2009-2012 (POAZ) werd door de afdeling Zeeland van de AWN - Vereniging van Vrijwilligers in de archeologie, een aanvraag ingediend bij de Provincie Zeeland voor het kernthema 'Onderzoek naar infrastructuur (dammen, dijken, wegen, waterstaatswerken,...)'. Het project

behelsde inventarisatie en onderzoek van alle binnendijken - niet-primaire waterkeringen - in de provincie Zeeland. De praktijk en praktische uitvoering bleken weerbarstiger en het beoogde resultaat werd niet gehaald.

Een van de auteurs en uitvoerders van het toenmalige project, Bas Chamuleau, bleef echter actief en droeg met zijn kennis verder bij met publicaties van eigen onderzoeken⁽¹⁾, bijdragen aan onderzoeken van instanties en archeologische bedrijven⁽²⁾ en deskundige bijdragen in advisering⁽³⁾.

Nieuwe kans

De reden voor het opstellen van de dijkenkaart was het bestaande hiaat in direct beschikbare informatie over dijken. Hoewel vaak aangemerkt

(1) Chamuleau 2014;
Chamuleau e.a. 2016;
zie ook Van Dieren-
donck 2016, 35-36.
(2) Bijvoorbeeld: Engelse
2016, Bijlage 9; De
Visser & Chamuleau
2019; Van Dieren-
donck 2016, 36-37.
(3) Van Dierendonck
2016, 34-35.

als zeer waardevol, bleek bescherming ervan om uiteenlopende redenen nauwelijks mogelijk. Ook nationaal was men tot dat besef gekomen. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) was in 2016 begonnen om landelijk in de kennislacune te voorzien en dit leidde tot een (hernieuwde) start van een project om zo'n bestand voor Zeeland te maken. Participanten in het project, dat in twee perioden van oktober 2016 tot 30 juni 2018 is uitgevoerd, waren de RCE, die ook het project financierde, Provincie Zeeland (onder andere financiering laatste deel), (Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) en AWN.

Doel van de dijkenkaart

De Zeeuwse bodem en de polders bevatten de oudste waterbouwkundige werken van Zeeland. Deze gaan zelfs terug tot de Romeinse tijd. De Zeeuwse dijken zijn van grote cultuurhistorische waarde en hebben daarnaast voor een deel nog steeds een belangrijke functie in de verdediging tegen het water. De Dijkenkaart van Zeeland biedt iedere belanghebbende direct raadpleegbare historische informatie over de Zeeuwse dijken. Daarmee is de kaart niet alleen een kennisbron; ze heeft ook een belangrijke signaleringsfunctie bij voorgenomen ruimtelijke plannen en werkzaamheden. Zo kunnen de Zeeuwse dijken bekend worden en hun waarden en functies beschermd of bij ontwikkeling archeologisch onderzocht. Digitalisering van de dijksecties op kaart is uitgevoerd door Kees Meerman en Rinus Visser (Provincie Zeeland, afdeling ICT-GEO). De digitale Dijkenkaart van Zeeland is te vinden in de Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS) van de Provincie Zeeland: <https://intgwbp.zeeland.nl/DijkenvanZeeland>. De kaart is nog niet af: regelmatig worden nu nog aanvullingen toegevoegd en momenteel vindt redactie plaats van de teksten in de database. Verdere aanvulling en correctie kan plaatsvinden middels publieksparticipatie. De redactie daarvan is in handen van Nathalie de Visser (Provincie Zeeland).

Werkwijze

Voor het opstellen van de dijkenkaart zijn bijna alle bestaande en verdwenen Zeeuwse dijken op de navolgende werkwijze geïnventariseerd. Op moderne topografische kaarten van Zeeland waren in het verleden dijken met dijklijnen aangegeven. Deze werden de basis van waaruit de inventarisatie plaatsvond. De dijklijnen op de provinciale kaart zijn eerst gecontroleerd,

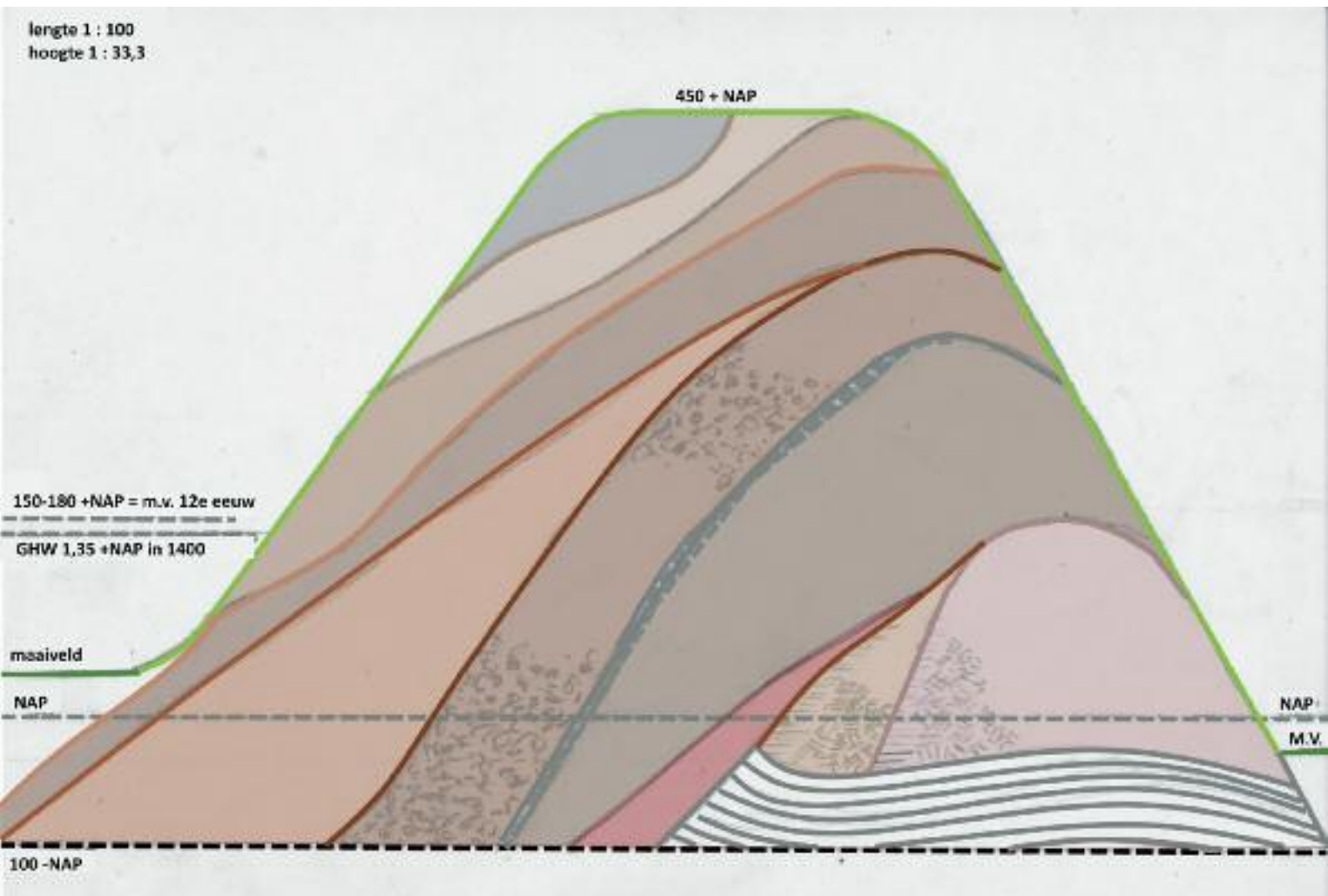
aangepast en aangevuld. Elk fysiek of letterlijk te onderscheiden dijkdeel kreeg een unieke dijkcode voor de database en de fysieke kaart. Door literatuur- en bronnenstudie werden de dijkcodes gekoppeld aan de bijbehorende polders. Die werden vervolgens in de database opgenomen met de officiële of historische dijknaam, het jaar of periode van aanleg, de huidige fysieke toestand (waterstaatkundige staat) en de huidige functie (type dijk) van de dijk. Deze data werden uitgebreid met teksten uit de literatuur over de geschiedenis van de dijkdelen, met toevoeging van de geraadpleegde bronnen.

In 2016 is begonnen met Sint Philipsland als pilotproject om de aansluiting op de landelijke database van de RCE en de provinciale database in de CHS te toetsen. Vervolgens vond de inventarisatie per Zeeuws gebiedsdeel plaats. In het voorjaar van 2019 is de landelijke dijkenkaart online gegaan op de website van de RCE (<http://rce.webgispublisher.nl> > themakaart 'Leven met Water').

Voorbeelden

Tijdens de inventarisatie bleken een aantal varianten te onderscheiden, zoals bestaande dijken waarvan geen directe informatie beschikbaar is; bekende verdwenen of geslechte dijken waarvan informatie beschikbaar is; bekende verdwenen of geslechte dijken waarvan geen of geen directe informatie beschikbaar is; onbekende verdwenen of geslechte dijken waarvan (beperkte) informatie bekend is.

Tot de categorie 'Onbekende dijken waarvan geen geschreven broninformatie bekend is' behoren de oudste dijken van Zeeland, waarvan de resten bij toeval bij archeologisch onderzoek aan het licht kwamen, te dateren in de Romeinse tijd. In 2008 werden delen van twee verschillende dijken door ADC ArcheoProjecten opgegraven bij de Wattelsweg ten zuidoosten van Serooskerke. De dijken, aangelegd op de oostelijke oever van een noord-zuid verlopende mariene geul, beschermden een oostelijk daarvan gelegen weidegebied. De oudste dijk was opgebouwd uit veen-kleiplaggen, had een breedte van 5,5 meter, moet ongeveer 80 centimeter hoog zijn geweest en kon nog over een lengte van 70 meter worden gevolgd. Deze dijk is verspoeld en overdekt met kwelderafzettingen van 20 centimeter dikte. Op de nog zichtbare verhoging van de oude dijk is een nieuwe dijk aangelegd, met een breedte van 7 meter, deze keer in verschillende seizoenen opgebouwd uit kwelder- of schorrenplaggen en nog te volgen over een lengte van 85 meter. De

Afbeelding

Reconstructieprofiel van de aanleg van de twaalfde-eeuwse Poldersedijk bij 's-Heer Arendskerke (rechts-onder) en de ophogings- en verbredingsfasen (van rechts naar links) | tekening B. Chamuleau.

oudste dijk wordt gedateerd kort voor 200 na Chr., de jongste in het eerste kwart van de derde eeuw.

Een voorbeeld van 'Bestaande dijken waarvan de informatie beschikbaar is' is de Poldersedijk bij 's-Heer Arendskerke op Zuid-Beveland. In 2014 heeft de SCEZ hier archeologisch dijkonderzoek uitgevoerd. Daaruit blijkt dat deze dijk vanaf de twaalfde eeuw waterkerend was tot aan de hiervoor aangelegde Pieterspolder tussen 1395 en 1400. De Poldersedijk bevat nog het eerste twaalfde-eeuwse dijkje van circa 1,5 meter hoog, aangelegd op het toenmalige hooggelegen schor, dat met schorzoden tegen het zeewater was afgedekt. Dat dijkje is in latere fasen negen maal verhoogd tot circa 4,5 meter +NAP en verbreed om het zeewater blijvend te keren. Een van de oorzaken voor de regelmatige aanpassingen moet worden gezocht in het feit dat de veenhoudende bodem na de aanleg van de twaalfde-eeuwse dijk sterk is ingeklonken, waardoor de kruin van de dijk steeds lager kwam te liggen. In het profiel van de dijk is ruim tweehonderd jaar ontwikkeling van de bedijkingstechniek terug te vinden⁴.

Verder lezen/bronnen

- Campenhout, K. van, & J. Dijkstra 2011: Sporen en structuren, in: J. Dijkstra & F.S. Zuidhoff (red.), Kansen op de kwelder. Archeologisch onderzoek op en rond negen vindplaatsen in het nieuwe tracé van de Rijksweg 57 en de nieuwe rondweg ter hoogte van Serooskerke (Walcheren), Amersfoort (ADC Monografie 10), 272-292.
- Chamuleau, B., 2014: Rijswerk in slikken. De rampzalige bedijkingen van het Verdrongen Land van Zuid-Beveland, 1852-1863. Tijdschrift voor WaterstaatsGeschiedenis 23/2, 56-68.
- Chamuleau, S.J.J., A. Wagner & N. de Visser 2016: De ruggengraat van het Zeeuwse landschap in breed perspectief. Resultaten van recent dijkenonderzoek in Zeeland. Westerheem 65, 323-339.
- Chamuleau, B., & J. Jongepier 2016: Poldersedijk, Archeologische waarnemingen dijkprofiel Poldersedijk te 's-Heer Arendskerke, gemeente Goes. (Concept gedeponeerd Erfgoed Zeeland).
- Dierendonck, R.M. van, 2016: Nieuwe wijn uit oude zak(k)en. Evaluatie van de Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie Zeeland (POAZ) 2009-2016, Middelburg (Erfgoedrapporten Zeeland, 2).
- Engelse, R.F., 2016: Archeologisch onderzoek aan de Emelissedijk/Zandhoekweg te Wissenkerke (gemeente Noord-Beveland). Opgraving en archeologische begeleiding, Capelle aan den IJssel (ArcheoMedia Rapport A10-001-R).
- Visser, N.J.G. de, & S.J.J. Chamuleau 2019: Nollen van Noord-Beveland. Cultuurhistorische inventarisatie en waardering van 15 nollen in de gemeente Noord-Beveland. Middelburg (Edufact Rapport 19).

⁴ Chamuleau & Jongepier 2016.

Bas Chamuleau en Robert van Dierendonck

Het Blauwe Bolwerk: blok voor blok

Afbeelding
Op de bouwplaats
liggen de oude en
nieuwe blokken naast
elkaar uitgelegd.

In de havenstad Zierikzee staat het Blauwe Bolwerk er weer stevig bij. De brede wal uit 1621, een restant van het verdedigingswerk tegen de Spanjaarden, is zo'n 7 hoog en 60 meter lang en ontleent zijn naam aan het blauwe hardsteen dat ervoor werd gebruikt. Tijdens de restauratie nam de ROP-coördinator een kijkje bij dit door wind en zout water aangetaste rijksmonument.

Blauw Bolwerk in Zierikzee

Opdrachtgever: gemeente Zierikzee
Aannemer: aannemingsbedrijf
Leenhouts, Oostburg

Half februari is Leenhouts begonnen met ontmantelen van het Blauwe Bolwerk. Het bolwerk werd steen voor steen ontmanteld, elk blok genummerd en de positie ervan in de wal zorgvuldig in kaart gebracht. Daarna werden de blokken schoongemaakt en per blok werd bekeken of zij teruggeplaatst konden worden en zo nodig hersteld.

Van de grote blokken, die niet in hun geheel teruggeplaatst kunnen worden, worden kleinere blokken gemaakt. Dit om zoveel mogelijk originele blokken terug te kunnen plaatsen. Zo kan ongeveer driekwart van de blokken teruggezet worden in de wal. Voor de blokken die echt als verloren moeten worden beschouwd, komen er nieuwe blokken uit de groeve De Gore in Wallonië in België.

"De eerste keer dat ik op dit ROP-project kwam, was ik zo blij: ik zag zo'n zeven mensen aan het werk en het waren bijna allemaal (oud-)leerlingen. Op deze leerling-bouwplaats werken twee gediplomeerde mbo 3-leerlingen timmeren, één mbo 2-leerling timmeren, één medewerker metselen in interne opleiding (diploma mbo 2 timmeren), één mbo 4-professional restauratie metselen en één mbo 4 -stagiair bouwkunde.

Geluk bij een ongeluk

De leerlingen vinden het allen een speciaal project met werkzaamheden die niet meer zo vaak voor zullen komen. Het ontmantelen van de wal om de blokken goed te kunnen inspecteren, vervolgens de blokken schoonmaken, nummeren en op de grond uitleggen. Voor de blokken die niet meer te herstellen waren, kwamen er nieuwe uit België. Voor de leerlingen was het een geluk bij een ongeluk dat de landsgrenzen gesloten werden

vanwege Covid-19; de Belgische steenhouders konden de grens niet meer over om de oude en nieuwe blokken te bewerken. Het leerbedrijf ging in overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en samen besloten zij om een deskundige van de RCE naar het project in Zierikzee te laten komen voor een spoedcursus natuursteenbewerking met vlakke- en puntbeitel. Zo hadden de leerlingen toch maar weer een nieuwe vaardigheid bijgeleerd.

Na een poos zag je, na het terugplaatsen van de blokken, de verschillen in bewerking van het natuursteen. De een werkt wat fijner en de andere wat grover met de beitel. Dit is wat dit werk zo mooi maakt, het is handwerk, niet alles hoeft er hetzelfde uit te zien. Voor de leerlingen was het een bijzonder en heel leerzaam project."

ROP RESTAURATIE
OPLEIDINGSPROJECTEN
Leeren met je handen

Zeeuwse musea weer open

Vanaf 1 juni mochten de musea onder bepaalde voorwaarden weer opengaan. De een was er eerder klaar voor dan de ander, maar sinds half juli zijn alle Zeeuwse musea weer open. Ze hebben daartoe aanpassingen moeten doen voor de veiligheid van bezoeker en eigen medewerker. Wat schrijven de protocollen voor en wat betekent de coronacrisis voor musea? We maakten een rondje langs drie musea.

De Meestooft

Museum De Meestooft in Sint-Annaland heeft onlangs een grote verbouwing achter de rug. Het museum is uitgebreid met een grote overkapping - het atrium - tussen twee gebouwen in. Penningmeester Piet van Dijke legt uit: "Door deze uitbreiding is het museum beter toegankelijk geworden voor mindervaliden. Onze entree is nu op straatniveau. Ook hebben we nu ruimte voor de ontvangst van grote groepen. Het is buitengewoon ongelukkig dat we door de coronamaatregelen nu voorlopig helemaal geen groepen mogen ontvangen. De maatregelen hebben zo'n ongelofelijke impact. We hebben grote uitgaven gedaan, zijn een tijd dicht geweest en nu kunnen we ons museum niet in volle glorie benutten. De opening op 13 juni hadden we ons heel anders voorgesteld. De evenementen waar we doorgaans veel publiek mee trekken, zoals streekproducten-veilingen, braderieën en demonstraties, kunnen niet doorgaan. We blijven tot eind december open, maar het seizoen maken we er niet meer mee goed. Het is nu overleven en hopen op betere tijden. Er zijn plannen om in september een escaperoom in de kelder van het museum te openen. Dit moet extra publiek trekken en inkomsten genereren, zodat het museum het hoofd boven water kan houden."

Schooltijd

Museum Schooltijd in Terneuzen is wat langer dicht gebleven om alles op orde te krijgen. Vanaf 1 juli zijn de deuren hier weer voor het publiek opengesteld. Weliswaar nog in beperkte mate, alleen op woensdag- en zaterdagmiddag, omdat slechts de helft van het vrijwilligersbestand inzetbaar is. Het publiek reserveert vooraf voor een bepaald tijdsblok. "We laten nu maar acht bezoekers per uur binnen", vertelt voorzitter Adri

Tholens. "Ze vullen een gezondheidsverklaring in, zodat we ook contactonderzoek kunnen doen als dat nodig is. We hebben een routing uitgedacht met pijlen om tegenliggers te vermijden. Het aantal bezoekers dat we ontvangen, valt ons erg mee. We hebben direct na de heropening al behoorlijk wat aanloop gehad. Misschien komt dat doordat we veel op de radio bij Goedemorgen Zeeland zijn geweest. Ook hebben we stapels folders bij alle campings aan de kust rondgebracht. We hopen hiermee een hoop toeristen te trekken. In april en mei hebben we veel schoolbezoeken gemist. Die groepen krijgen we voorlopig niet meer terug."

Polderhuis

Het Polderhuis in Westkapelle is direct op 1 juni alle dagen in de week geopend. André Roelse is tijdens de crisis gebombardeerd tot coronaprotocolpersoon. Hij heeft het coronaprotocol van het museum opgesteld. André: "Ik weet alles van het protocol, maar het gaat er uiteindelijk om dat je het in de praktijk implementeert en dat iedereen ermee kan werken. De uitwerking van het protocol gaat gelukkig erg goed. Aan het begin wisten we niet hoeveel bezoekers er op ons af zouden komen. Het begon erg rustig, maar het werd al snel drukker. Eigenlijk te druk voor het aantal bezoekers dat we volgens ons protocol aankunnen. We hebben al mensen moeten teleurstellen."

Per 1 juli zijn de richtlijnen van het RIVM aangepast en dat kwam het Polderhuis goed uit. "Tien vierkante meter per persoon beperkte ons heel erg in de bezoekersaantallen", vertelt André. "Nu dat niet meer hoeft en alleen de anderhalve meter afstand nog geldt, hebben we ons protocol aangepast en kunnen we meer mensen tegelijkertijd toelaten. Dat is fijn, want de vakanties zijn begonnen en je merkt dat steeds meer

Afbeeldingen

Veiligheid staat hoog in het vaandel bij de Zeeuwse musea. Zelfs de figuren in het Polderhuis dragen een zelfgemaakt mondkapje van Zeeuws schortenbont | foto's Polderhuis.

mensen weer naar het museum willen. We werken nog steeds met reserveringen in tijdsblokken, maar mensen kunnen ook weer spontaan binnenlopen. Bezoekers krijgen bij binnenkomst een keycord mee en leveren die aan het einde weer in. Zijn de keycords op, dan is het maximum aantal bezoekers bereikt en moet men even wachten."

In de periode dat het museum dicht was en de medewerkers weinig om handen had, ontstonden ook nieuwe ideeën. Vrijwilligers begonnen mondkapjes van Zeeuws schortenbont te maken. "Het initiatief was een schot in de roos. Het werd zo'n succes dat de vrijwilligsters de vraag niet

aankonden en we met de online verkoop zijn gestopt. Ze hadden er, met het verzenden erbij, een dagtaak aan en dat was een beetje te veel van het goede. De mondkapjes zijn nu alleen nog in de museumwinkel te koop."

In 2019 trokken de Zeeuwse musea zo'n 584.000 bezoekers. Dat aantal gaat dit jaar door de coronacrisis zeker niet lukken. De musea zijn drie maanden dicht geweest en lopen daardoor veel inkomsten mis. Steun dus vooral het museum bij jou in de buurt door er juist in deze tijd een bezoek aan te brengen.

Janneke de Wit

Tentoonstelling

Schouwen-Duiveland bevrijd!

In navolging van 'Het laatste oorlogsjaar' is er dit jaar wederom een gezamenlijke tentoonstelling in vijf kleinere musea van Schouwen-Duiveland. In 2020 is het 75 jaar geleden dat het eiland is bevrijd. Vijf thema's komen aan bod: de bevrijding, de terugkeer, de berechting, het herstel en het feest.

Door de inundatie en evacuatie was er tijdens de bevrijding in de hoofden van de weinige bewoners nauwelijks ruimte voor bevrijdingsfeesten, zoals we die kennen van steden in Brabant en in de Randstad. Eerst moesten de geëvacueerden terugkeren, de schuldigen bestraffen, de boel opgeruimd en de schade hersteld worden. Pas in 1949 werd er uiteindelijk een groot uitgesteld bevrijdingsfeest georganiseerd. En wat voor

een feest! Het duurde maar liefst één week.

Interviews met inwoners uit Schouwen-Duiveland die speciale herinneringen aan deze periode hebben, zijn gefilmd door Tjeerd Muller. Het zijn indringende persoonlijke verhalen uit de monden van de laatste ooggetuigen. De video's worden samen met enkele bijzondere persoonlijke voorwerpen tentoongesteld.

De vijf musea zijn in september of oktober met passe-partout te bezoeken. Bezoekers krijgen de gezamenlijke tentoonstellingsbrochure *Schouwen-Duiveland bevrijd!* mee naar huis.

www.museasd.nl

Vijf monumenten in de kijker

Het wordt dit jaar een andere Open Monumentendag dan we gewend zijn. Een aantal lokale comités hebben een coronaproof alternatief programma opgesteld en dit aangemeld op de website openmonumentendag.nl. De landelijke beheersorganisatie Monumentenbezit uit 's-Graveland stelt hier haar vijf Zeeuwse monumenten voor. Vier ervan zijn tijdens de Open Monumentendag van binnen te bezichtigen.

Oostkerk in Middelburg

De Oostkerk dateert uit de periode 1647 tot 1667 en was de eerste kerk in de stad die speciaal voor de protestante eredienst is gebouwd. Het ontwerp van de kerk is het werk van meerdere architecten. Het eerste Hollands-classicistische ontwerp uit 1646-1647 werd vervaardigd door de architect en beeldhouwer Bartholomeus Frasz. Drijfhout (1605-1649). In 1649 overleed Drijfhout en volgde Arent Arentsz. van 's-Gravesande (circa 1610-1662) hem op. Dit resulteerde in een bijzonder ontwerp met, voor Nederlandse begrippen, een rijkelijk versierde gevel met beeldhouwwerk. De adelaar boven het toegangsportaal verbeeldt de opgang naar de hemel. Daaronder bevinden zich elementen die de vergankelijkheid symboliseren. Momenteel wordt de Oostkerk gebruikt als cultureel centrum.

Open Monumentendag

Op de Open Monumentendag in van 12 en 13 september is in de Oostkerk in Middelburg de befaamde tentoonstelling World Press Photo met een entreeticket te bezichtigen.

In Veere kan op zaterdag 12 september het Museum Veere in De Schotse Huizen worden bezocht met 25% korting

op het entreeticket. Op zondagmiddag staat hier een rondleiding gepland langs de tentoonstelling 'Verfijnd verleden', werk van Piet Rijken (1915-2001). Op zaterdag 12 september heeft ook de nieuwe Experience in de Grote Kerk in Veere een actiekorting van 25% op het entreegeld.

In Aardenburg is de Sint-Bavokerk met haar unieke graven in het weekend van de Open Monumentendag vrij toegankelijk. Voor de openingstijden van de monumenten, raadpleeg de individuele websites van de locaties of de website van monumentenbezit:

www.monumentenbezit.nl

Schotse Huizen in Veere

De Schotse Huizen zijn twee voormalige handelshuizen van Schotse wolhandelaren. Het linker huis wordt 'Het Lammeken' genoemd en het rechter huis heeft de naam 'De Struys' gekregen. Beide voorgevels dateren uit 1539 en zijn ontworpen als elkaars spiegelbeeld. Door een verbouwing uit 1824 is dit vandaag de dag niet meer zichtbaar. De Struys heeft destijds zijn trapgevel ingeruild voor een lijstgevel. Beide huizen zijn een voorbeeld van de laatste bloeiperiode van de gotiek, waarvan in Nederland nog maar weinig woonhuizen in deze bouwstijl zijn overgebleven. Deze periode is te herkennen aan het traceerwerk boven de kruisvensters. Tegenwoordig huisvest het Museum Veere in de huizen met een vaste collectie en wisselende tentoonstellingen.

Grote Kerk in Veere

De Grote Kerk maakt haar naam waar. De reusachtige kerk uit de periode 1350-1570 steekt groots af ten opzichte van het stadje Veere. Haar huidige uiterlijk dankt het bouwwerk uit 1470 toen er onder leiding van de Vlaamse bouwmeester Antoon I Keldermans en later diens zoon Rombout II werd gestart met de bouw van een nieuwe kerk. Het nieuwe bouwwerk bestond uit een schip met zijbeuken en kapellen, een transept en een toren. De toren heeft uiteindelijk niet eens de helft van zijn beoogde hoogte bereikt! De kerk verloor aan het eind van de zeventiende eeuw definitief haar religieuze functie na natuur- en oorlogsgeweld. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de kerk door de Fransen in gebruik genomen als hospitaal. Voor deze functie werden ingrijpende wijzigingen aangebracht, die later door de architect Pierre Cuypers aan het einde van diezelfde eeuw grotendeels ongedaan zijn gemaakt. De sporen van Napoleons aanwezigheid zijn desondanks nog altijd zichtbaar. Sinds begin juli is de Grote Kerk heropend als Experience en Cultuurpodium en voor iedereen toegankelijk.

Sint-Lievensmonstertoren in Zierikzee

In 1832 gebeurde het onomkeerbare: brand in de Sint-Lievensmonsterkerk in Zierikzee. De kolossale toren van de kerk uit de vijftiende eeuw bleef gespaard, omdat hij vrij stond van de kerk. Op de huidige plek staat, opnieuw los van de toren, een nieuwe, negentiende-eeuwse kerk. Het fundament van de kerktoren werd in 1454 gelegd. Het ontwerp kwam van de Vlaamse bouwmeester Andries I Keldermans, de vader van de bouwmeester van de Grote Kerk in Veere. De kerktoren heeft nooit zijn beoogde hoogte van 130 meter bereikt. Daarmee had de toren de hoogste van Nederland moeten worden, zelfs hoger dan de Domtoren in Utrecht! Op dit moment wordt er hard gewerkt om de Sint-Lievensmonstertoren opnieuw open te stellen voor het publiek.

Sint-Bavokerk in Aardenburg

Naast de Oostkerk heeft Monumentenbezit een tweede Zeeuwse top-100 rijksmonument in haar bezit: de Scheldegotische 'Baafskerk' in Aardenburg. Deze kerk is het enige voorbeeld in Nederland van deze dertiende-eeuwse bouwstijl, die verder alleen in Vlaanderen voorkomt. De zuilen met knopkapitelen in het middenschip zijn een van de kenmerkende elementen van de bouwstijl. Eveneens bijzonder zijn de zeldzame bakstenen beschilderde grafkelders uit de veertiende tot de zestiende eeuw, die onder het transept liggen. Enkele graven zijn (deels) gelicht en tentoongesteld in de zuidbeuk van het schip.

Helaas is de kerk in zowel de Tachtigjarige als de Tweede Wereldoorlog ernstig vernield. In 1944 waaide de zwaar beschadigde toren tijdens een storm om. Vandaag de dag wordt het schip opengesteld voor publiek.

ERFGOEDallerlei

Erfgoed Zeeland kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

BOEKEN EN EENMALIGE UITGAVEN

Henk Blom. *Renesse. Het leven der Zandloopers* (Renesse: Henk Blom, 2020) 210 pag.; ill., foto's. Dorps-geschiedenis geschreven door een voormalig onderwijzer met daarin aandacht voor onderwerpen als de gemeente Renesse,

de Moordhoek, het dorpsplein, brandweer, modernisering, burgemeesters, geestelijk leven, kerkdienaars, de mannenverenigingen van Renesse, kerkenraden, onderwijs, de strijd om het bestaan, feesten, verenigingen, vervoer en bekende Renessenaars. Met beknopte literatuurlijst en beeldverantwoording.

Henk Dalebout. *Kloosterrijk Schouwen. Routes langs verdwenen Schouwse kloosters* (Zutphen: Walburg Pers, 2020) 176 pag.; ill., foto's, krt., plattegr., tek. Dit boek geeft informatie over verdwenen kloosters in Zierikzee en het Schouwse

platteland in vier routes, voorzien van veel fotomateriaal. De vier routes omvatten Noordwelle West (15 km.), Noordwelle Oost (15 km.), Middenschouwen (30 km.) en Zierikzee (4 km.). Daarbij komen de volgende gebouwen aan bod: Leliëndale, de Grauwe Zusters, kapel Onze Lieve Vrouwe op Zee, Bethlehem, Sion, Cisterciënzerstichting Bommenede en 'Laurisklooster'. Daarnaast wordt er aandacht geschonken aan specifieke onderwerpen zoals het begijnhof, de eksterbroeders, Tempeliers in Zierikzee? en diverse kloosters en kloosterorden. Met literatuurlijst.

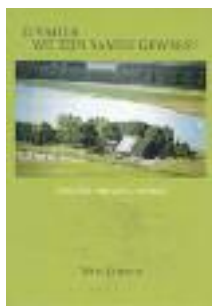
Jan van Damme. *Jong in de Zeeuwse oorlog* (Goes: Paard van Troje, 2020) 160 pag.; ill., foto's. In dit boek komen 24 ooggetuigen aan het woord over de Tweede Wereldoorlog in Zeeland. Destijds waren ze jong of zeer jong.

75 jaar later vertellen ze (soms voor het eerst) hun verhalen over bommen, onderdrukking, chaos, paniek, maar ook over avontuur, vriendschap, heldendom en doorzettingsvermogen. Alle verhalen stonden eerder in het najaar van 2019 in de PZC, maar zijn nu gebundeld en spelen zich af in de gehele provincie op zowel Walcheren, de Bevelanden, Zeeuws-Vlaanderen als Tholen en Schouwen-Duiveland.

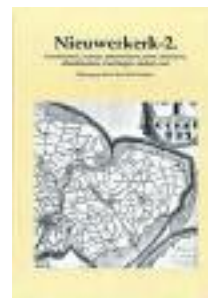
Cor Heijkoop. *Zeeslagveld Schelde. De maritieme strijd in het Westerschelde-gebied van november 1944 - mei 1945* (Aardenburg: Drukkerij Durenkamp, 2020) 96 pag.; ill., foto's, tek., krt. Dit boek gaat in op de episode in de strijd in West-Europa die

volgde na de feitelijke bevrijding van Zeeland, al wordt ook aan de periode die daaraan vooraf ging aandacht besteed in de eerste drie van twaalf hoofdstukken. Daarna komen de volgende onderwerpen aan bod: het mijnenvrij maken van de Schelde, Antwerpen als spil in de strijd, de eerste konvooien op Antwerpen, de havens van Oostende, Terneuzen en Vlissingen, het Duitse offensief tegen de geallieerde scheepvaart, de geallieerde konvooien onder vuur, naoorlogse slachtoffers van mijnen, het opruimen van scheepswrakken en de archeologische zoektochten naar de gezonken landingsvloot. De auteur gaat vooral in op de rol die de aanvoer van getransporteerde goederen had voor de oorlog aan het westelijk front in Europa en de vele slachtoffers die hiermee gemoeid waren. Met een bijlage over gezonken en beschadigde schepen, literatuuropgave en bronnen en een scheepsnamen- en persoonsnamenregister.

Wim Jansen. *O vader wij zijn samen geweest. Verhalen van een overkant* (Vlissingen: Den Boer/de Ruiter, 2020) 160 pag. Predikant Wim Jansen vertelt over zijn vader, een heftig levende man die boer was en van het leven genoot

maar er ook aan leed. De confrontatie met de dood vormt de rode draad in de verhalen. Deze spelen tegen de achtergrond van het Zeeuws-Vlaamse boerenleven in het derde kwart van de twintigste eeuw, met alle turbulente maatschappelijke ontwikkelingen die daarbij hoorden.

Wim Kesteloo. *Nieuwerkerk 2. Geschiedenis, bestuur, Johanniskerk, toren, dominees, schoolmeesters, voorzangers, molens, enz.* (Zwaag: Pumbo.nl, 2019) 270 pag.; ill., foto's, tek., krt. Bijgeengespikkelde documentatie die

chronologisch is samengevat op diverse onderwerpen, zoals gebeurtenissen (tot 1750, 1750-1850, 1850-1925 en na 1925), bestuur, kerk en school, transport en diversen (onder meer molens, dorpshuizen, bijnamen, middenstand).

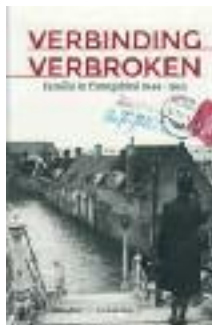
Jos van Keulen en Maaïke de Wolf. *Biggekerke in het hart geraakt. 17 september 1944 - 17 september 2019* (Biggekerke: Jos van Keulen en Maaïke de Wolf, 2019) 32 pag. (ongenummerd); ill., foto's, krt. Boek ter nagedachtenis aan de slachtoffers van

het bombardement van de geallieerden op 17 september 1944, waarin de getroffen slachtoffers en families worden besproken en zijn voorzien van portretfoto's.

Wim de Meester en Kees Stoutjesdijk. *De luchtoorlog boven Zeeland. Deel 3a 1939-1943 Zeeuws-Vlaanderen en Deel 3b 1944-1945 Zeeuws-Vlaanderen* (Middel-harnis: Stichting WW2Research, 2020) 372, 365 pag.; ill., foto's, krt., tab.

De auteurs beschrijven de luchtoorlog boven Zeeland. Na Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland wordt nu Zeeuws-Vlaanderen behandeld. Dat gebeurt in chronologische volgorde vanaf de meidagen van 1940 met de Duitse inval, de bommenwerpers van Bomber Command van de RAF in de zomer van 1940 tot eind mei 1945 als de laatste vliegtuigverliezen nog plaatsvinden. In de loop van 1942 komen boven de Kanaalzone ook de Amerikaanse luchtstrijdkrachten in actie boven Zeeuws-Vlaanderen. Zwaartepunt is de bevrijding van Zeeuws-Vlaanderen en de geallieerde bombardementen die dan plaatsvinden, met name op Breskens op 11 september 1944. Na de bevrijding wordt Zeeuws-Vlaanderen nog steeds bestookt, nu opnieuw door de Duitsers met V1- en V2-raketten. De inhoud bestaat uit tientallen korte hoofdstukken/paragrafen, voorzien van veel fotomateriaal over alle vliegincidenten die hebben plaatsgevonden, met veel achtergrondinformatie over de betreffende vliegeniers en squadrons. Elk deel bevat een fotoverantwoording en bronvermelding, lijst van geraadpleegde bronnen en archieven en een bijlage met verklaringen en afkortingen.

J.C.A. de Meij. *Verbinding verbroken. Familie in frontgebied 1944-1945* (Zutphen: Walburg Pers, 2020) 368 pag.; ill., foto's, krt. Aan de hand van dagboeken en brieven van zijn grootouders uit het Walcherse dorp Ritt- hem en de gezinnen van hun zes kinderen

onderzoekt kleinzoon De Meij hoe families in frontgebied Zeeland in het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog 1944-'45 omgingen met het wegvallen van de verbindingen en probeerden contact te houden. Na het voorstellen van zijn familie beschrijft hij in acht hoofdstukken chronologisch hoe Walcheren in oktober 1944 frontgebied werd, de strijd, de bombardementen, de evacuatie, maar ook de hongervinter. Dit aan de hand van de ervaringen van vier gezinnen die buiten Zeeland die winter meemaakten en de arbeidsinzet van zijn vader. De Meij plaatst en ordent de ervaringen van zijn familie in een breder kader van de oorlogsvoering in Zeeland zoals de maatregelen van de bezetter, de reactie van het verzet en de regering in Londen, waarmee hij de lezer een beeld geeft van de gevolgen van de oorlog op het dagelijks leven in Zeeland. Met beknopte lijst van geraadpleegde literatuur en eindnoten per hoofdstuk.

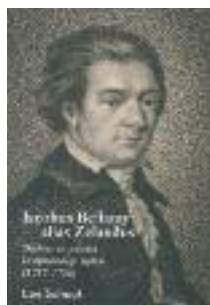
Frans Meijaard, Jenny Rosendaal-Dees. *Staat de mutse goed? Over de Cadzandse dracht en het leven in West-Zeeuws-Vlaanderen eind negentiende, begin twintigste eeuw.*

Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen 48 (Aardenburg: Durenkamp, 2020) 120 pag.; ill., foto's. In dit jaarboek wordt het leven van de West-Zeeuw-Vlamingen omstreeks 1900 beschreven, waarbij bijzonder aandacht aan de Cadzandse streekdracht uit die periode wordt geschonken. In vijftien hoofdstukken worden diverse onderwerpen belicht uit bovenstaande periode. Dat zijn onder meer: het mannen- en vrouwenkostuum in Cadzand tot ongeveer 1820; wonen; werk; rouwdracht; visserij; toerisme; laatste mannen- en vrouwenkostuum; smokkelen; kinderdracht; vertier (zoals kermis, vee-markten, Jan de Prentenknipper en kastjes-venters); sport en spel en uitdrukkingen.

Helge Prinsen met foto's van Ruben Oreeel. *Ik ben Vlissingen* (Vlissingen: eigen uitgave, 2020) 203 pag.; ill., foto's. Bevat tweehonderd biografische portretten aan de hand van citaten van inwoners van Vlissingen. Elk portret is voorzien

van een foto van Ruben Oreeel. Prinsen maakte deze portretten voor de *Vlissingse Bode*.

Loe Schout. *Jacobus Bellamy alias Zelandus. Dichter en patriot in opstandige tijden (1757-1786)* (Vlissingen: Den Boer/de Ruiter, 2020) 168 pag.; ill., foto's, grav., krt. Biografie over de bakkers-knecht en dichter

Jacobus Bellamy, die een beurs ontving om in Utrecht te studeren en betrokken raakte bij de patriottenbeweging. Onder het pseudoniem Zelandus ontwikkelt hij zich tot een spraakmakend dichter en patriot. Zijn erotische liefdesverzen maken hem populair onder de dames en hij groeit uit tot een dichter des vaderlands, gebruikmakend van de media in zijn tijd. Tevens manifesteert hij zich als dwarsdenker en vernieuwer in de dichtkunst. Ook is er aandacht voor de onmogelijke liefde voor Franje en zijn armoedige bestaan en gezondheid. Oud-journalist Schout zet het leven van Bellamy in zeventien hoofdstukken uiteen. Met epiloog, verantwoording en bronnenlijst.

Irene Storm van Leeuwen-van der Horst. *Zeeuwse regenten in Parijs. De reis van Johan Steengracht met zijn zoon Nicolaas en Daniel Radermacher naar Parijs in 1772* (Hilversum: Verloren, 2020) 224 pag.; ill., foto's, grav., krt., tek.

In 1772 maakte de Zeeuwse regent en admiraliteitsfunctionaris Johan Steengracht een reis naar Parijs, samen met zijn zoon Nicolaas en zijn vriend Daniel Radermacher. Het verslag wordt in kasteel Duivenvoorde bewaard. Het gezelschap bezocht vele stadspaleizen en buitenplaatsen en ging 's avonds uit naar theaters en parken. Bevat de complete transcriptie van het reisjournaal van Johan Steengracht (90 pag.), aangevuld met een kladjournaal van Daniel Radermacher (5 pag.). De auteur geeft in twee delen een uitgebreide toelichting op het journaal. Dat gebeurt eerst in 'Het reisjournaal en de reizigers', waarin nader wordt ingegaan op de personen, de actuele politieke toestand anno 1772 en de collectie in de bibliotheek van Duivenvoorde. In het tweede deel 'In de voetsporen van Johan Steengracht naar Parijs', wordt de reis nader beschouwd, met aandacht voor de plaatsen die werden bezocht en de dagelijkse bezigheden. Met literaturopgave en register.

TIJDSCHRIFTEN

Bulletin Stichting Oude Zeeuwse Kerken 82 (april 2020) 1-24.

G.J. Lepoeter, 'De Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangenkerk in Hansweert' (Hansweert; kerken); David Koren, 'Nationale kerkenaanpak ook in Zeeland van start!' (Ministerie van OCenW; uitkeringen; erfgoed); Huib Uil, 'Vier eeuwen hervormd Stavenisse' (Stavenisse; Nederlands Hervormde Kerk); Leendert van der Gouw, 'Tragiek achter een Nederlands-Indisch taferel in de consistorie van Oudelande' (Oudeland; schilderijen).

Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 29/2 (2020) 41-80.

Marja, A.C. de Groote, 'Abram Bril rent voor z'n leven. West-Zeeuws-Vlamingen in de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865)' (Amerikaanse Burgeroorlog; Zuidzande); Adrie de Kraker, 'Zes eeuwen stormvloed en overstromingen in de zuidwestelijke delta (III). Militaire inundaties in Noord-Vlaanderen en Holland tijdens de Tachtigjarige Oorlog vergeleken (inundaties; Tachtigjarige Oorlog; Zeeuws-Vlaanderen); Christel Poppe, 'Private armenzorg in Middelburg in de negentiende eeuw' (sociale vraagstukken; armenzorg; Middelburg).

Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee 208 (2020) 1-36.

Jan Midavaine, 'De Schotse wolstapel in Veere' (Veere; wol; economie); Jan Kouwen, 'Louis Leidesdorff en de Fryske krite(n)' (Louis Leidesdorff); Gerard van de Velde, 'De Zwartepolder' (polders); Annelies Kolijn en Veronique De Tier, 'De adoptiewoorden kakkernisje en tieken' (streektaal); Joop van Bremen, 'Zingen in het Zeeuws' (zangkunst)

HEEM- EN OUDHEIDKUNDIGE BLADEN

Heemkundekring "Philippuslandt"

Cronieke van den Lande van Philippuslandt, maart 2020

Maarten Barneveld, 'Eef, mijn opa. Van crosser tot stoter'; M.M. Vermeij-Filius, 'Memoires' (6); Johan Vermeulen, 'De Fliplandse schilderswinkel van Wim en Pie Vermeulen'; Henry Rijstenbil, 'Het verhaal van de houten "Geschenkwoningen"'; Jo Mol, 'Marcel van der Kleijn, een Haagse restaurantouder/chef-kok met Fliplandse wortels'; Willem de Ruyter, 'Het verhaal van mijn bijna-verdrinking in 1954'; Marieke Wolse en Bram Wisse, 'Herinneringen aan de Ramp in 1953 van de gezusters Beneker. De vlucht voor het water, evacuatie, omzwervingen en terugkeer'; Henry Rijstenbil, 'Jacht op Flipland altijd weidelijk uitgevoerd'; Jan Heijboer, 'De Afscheiding in Sint Philipslandt'.

Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland

Stad & Lande, maart 2020

Wim en Ana Maria de Vrieze, 'De verdwenen korenmolen van Noordgouwe'; Jan de Jonge, 'Van postcomptoir naar postkantoor'; Rinus van Langeraad KAZn., 'Max Derdermonde in Nieuw-Haamstede'; Huib Uil, 'In memoriam Theo de Meester (1926 2019)';

Jeroen Padmos, 'Wie bin dat noe?'; Ilja Mostert, 'Barbara Adriaens staat haar mannetje'.

Historische Vereniging Arnhemuiden

Arneklanken, 2020, 1

Piet Feij, 'Kleverskerke in de nadagen van keizer Napoleon (2)'; Leen Schouls, 'een weemoedig afscheid en een Koninklijke ontmoeting'; Joost Adriaanse, 'De bewoners van de Langstraat (z/w) in de vijftiger jaren (5)'; Janneke Lindenbergh, 'Het werkzame leven van wijkzuster A.P.A. van der Klooster'; Joost Adriaanse, 'De archeologische schatgroeve Clasiestraat-Schuttershof (3)'.

Heemkundige Kring Walcheren

De Wete, 2020, 2

Paulina van Moolenbroek, 'Stijve rokjes. Het Burgerweeshuis in Vlissingen (1)'; Tessa de Boer, 'Zwierende Sweerts. Escapades van een Amsterdamse marskramer op Walcheren'; A.W. Wirtz, 'Een schoon verhaal. Het badhuis van Middelburg'; Rijk-Jan Koppejan, 'De vrouw van Nedoptifa. Carolina E. Bleeker, een Middelburgse met pit'; Ronald Guldenmund, 'Oude patriotten. De Vergenoeging, een sociëteit in het hart van Middelburg'; Anneke van Waarden-Koets, 'Hoog bezoek. De reis van Willem V door achttiende-eeuws Zeeland'; Leo Faase, 'Walcherse Weelde. Frits Lensvelt en de overgang van Middelburg'.

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Archief van Vlissingen

Den Spiegel, 2020, 1

Aafke Verdonk-Rodenhuis, 'Sprookjesstad Vlissingen, Wibaut, het snoepje van de week en een koningin'; Arthur Scheijde, 'Sprookjesstad Vlissingen door de ogen van Anton Pieck'; Jaco Simons, 'Geboren te Vlissingen - Gemaakt in Amsterdam'; Jules Braat, 'Het snoepje van de week. De winkels van De Gruyter in Vlissingen'; Tatjana V. Lebedeva en Jan C. Bliet, 'Koningin Mathilde en de Lampsins?'.

Den Spiegel, 2020, 2

Aafke Verdonk-Rodenhuis, 'Van alles wat in deze Spiegel'; Amanda Simons, 'Geboren te Vlissingen - Gemaakt in Amsterdam'; G-Jan Derksen, 'De Deutsche Ost-Afrika Linie en haar komst naar de haven van Vlissingen'; Ron van Maanen, 'Vlissingen en de Koninklijke Marine in de negentiende eeuw'; Jaco Simons, 'Het eerste Avondmaal'; Arthur Scheijde, 'Hoe 'Vlissingen' slavenhandel in Noord-Amerika startte'.

Polderhuis Westkapelle

Polderhuisblad. Wasschappels Magazine, april 2020

Piet Minderhoud en Jan Kaland, 'Langs het tuinpad van mijn vader (3)'; Nelleke Wouters, 'Eieren zoeken op z'n Fries'; Jan Zwemer, 'Zomaar een Westkappelaar uit de 19^e eeuw'.

Polderhuisblad. Wasschappels Magazine, juni 2020

Nelleke Wouters, 'Oh, de liefde voor de muziek'; Piet Minderhoud en Jan Kaland, 'Langs het tuinpad van mijn vader (4)'; Lieneke van den Heuvel, 'Grôos op Westkapelle en OKK. Een interview met dirigent Cora Dellebeke'; Jan Kaland, 'Tamboer!!!'.

Heemkundige Kring

West-Zeeuws-Vlaanderen

Tijd|Schrift, 2020, 1

Marja A.C. de Groot, 'Een toegift: nog een oorlog'; André R. Bauwens, 'De terugkeer van koningin Wilhelmina in maart 1945'; Marja A.C. de Groot, 'Bram Bril smijt z'n ransel weg en rent voor z'n leven. West-Zeeuws-Vlamingen tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865)'; André R. Bauwens, 'Een foto uit vervlogen dagen'; Arco Willeboordse, 'Biografie van een traprede. Over een toren van Bourgondië, een steen uit Gobertange en een schenking in Sluis'.

Tijd|Schrift, 2020, 2

André R. Bauwens, 'De Zwarte Dood, flagellanten, pogroms en het coronavirus'; Rinus Willemsen, 'Een miniatuurkerkraam in IJzendijke'; Geert Stroo, 'Een plattegrond van Schoondijke uit 1911/1921'; André R. Bauwens, 'Een foto uit vervlogen dagen'; Marja A.C. de Groot, 'Licht en duisternis / Leven en dood'.

UITGELICHT

In de ***Cronieke van den Lande van Philippus-landt*** geeft H. Rijstenbil een verkorte versie van een lezing door Janny Lock over de houten geschenkwoningen, die na de Watersnoodramp van 1953 door omringende landen geschonken werden voor ontheemde bewoners van de overstroomde gebieden. De huizen kwamen uit Denemarken, Zweden, Noorwegen, Finland en Oostenrijk, en zelfs een uit Frankrijk. De naam 'nood-woning', die vaak gebruikt werd, is misplaatst, want in de landen van herkomst staan ze soms meer dan tweehonderd jaar, zijn goed geïsoleerd met dubbele beglazing en wanden. Voor de begrippen van 1953 waren het comfortabele woningen, van alle gemakken voorzien. In Sint Philipsland zijn Deense huizen gezet in de Deensestraat; ze kregen de namen van leden van de Deense Koninklijke familie. Janny Lock vond een schat aan gegevens over de verdeling van de huizen, de opbouw en veel bijkomende zaken in de archieven van het toenmalige Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, en in plaatselijke of regionale archieven.

De gemeenten in de getroffen gebieden streden allemaal om zoveel mogelijk geschenkwoningen binnen te halen, de woningnood was al hoog en daarbij kwam de verwoesting door het water. Het Rode Kruis en het Ministerie van Wederopbouw waren verantwoordelijk voor de verdeling. Het liefst wilde het Rode Kruis dat de woningen gegeven werden aan huiseigenaren. Om directe doorverkoop te voorkomen moest elke eigenaar minstens

drie jaar erin blijven wonen. Voor grond-aankoop en het leggen van funderingen kwam een wet die voorzag in 80 tot 90% vergoeding door het Rijk. Voor huurders was een aparte regeling. De belangrijkste regel was dat de woningen terecht kwamen bij mensen die hun huis en alle goederen verloren hadden door de ramp.

Een wrange uitzondering vormden tien Oostenrijkse chalets, geschonken door het Centraal Bureau Tuinbouwveilingen (CBT) in Den Haag. Die organisatie had als betaalmiddel van het verarmde Oostenrijk voor een zending witte kool om *sauerkraut* te maken, de chalets ontvangen. Het Rode Kruis en het Ministerie hadden daar kennelijk niets over te zeggen, en daar werd door de burgemeesters van de gemeenten die de huizen kregen misbruik van gemaakt: zij zetten er hun ambtenaren in. In Sint Philipsland heeft nota bene de burgemeester er zelf in gewoond! Het CBT had een mooier gebaar kunnen maken door te bepalen dat alleen slachtoffers van de ramp recht op de chalets hadden.

Ondanks het feit dat de bouwdelen nummers en letters hadden met bijhorende tekeningen, zorgde de opbouw voor problemen. Prefab houtbouw was nog weinig bekend en de teksten waren in het Engels of in een Scandinavische taal. Legio problemen deden zich voor: hout werd op eterniet geschroefd, waardoor keukenbladen gingen ontzetten. Of de verankering in stenen onderdelen, zoals de schoorsteen, werd niet flexibel gemaakt. Ook ging het isoleren vaak niet goed.

Daarnaast gaven allerlei bepalingen en regels ongemak: het houden van huisdieren werd aan banden gelegd en in de buitenwanden mocht niet gespijkerd worden, om bijvoorbeeld een waslijn te spannen. Ook de kleur op de buitenwanden werd voorgeschreven. Toen in augustus 1954 koning Haakon van Noorwegen op bezoek kwam, moest alles keurig en piekfijn in orde zijn!

In later jaren zijn veel geschenkwoningen afgebroken, met argumenten als houtrot, houtworm en boktor. De bewoners wisten dat dat in de meeste gevallen niet waar was. De huizen stonden op een flink stuk grond en de woningbouwverenigingen wilden er gewoon meer wooneenheden dan de bestaande neerzetten. Langzamerhand worden instanties zich ervan bewust dat een geschenkwoning nog het weinige is dat herinnert aan de ramp. Vanuit (de) Provinciale Staten van Zuid-Holland, Noord-Brabant en Zeeland komen geluiden om de cultuurhistorisch meest waardevolle woningen op de erfgoedlijst te plaatsen.

Deensestraat in Sint Philipsland | uit *Cronieke*, maart 2020.

In Memoriam Dicky de Koning (1943-2020)

Geheel onverwacht is Dicky de Koning overleden. Dicky was sinds jaar en dag een van onze vaste en deskundige vrijwilligers archeologie. Met hart en ziel zette zij zich in voor de Zeeuwse archeologie. Ze bracht mensen bijeen, verrichtte onderzoek, organiseerde tentoonstellingen, schreef artikelen en deed mee aan opgravingen. Zij deed dit met een prettig, soms prikkelend enthousiasme en doorzettingsvermogen. Als Dicky ergens voor ging dan was daar weinig tegen bestand. Alles voor de archeologie. Het is moeilijk voor te stellen dat we het nu zonder haar moeten stellen. We gaan haar missen.

UITGELICHT

In **Den Spiegel** vertelt Amanda Simons het verhaal van zanger en cabaretier Jean-Louis Pisuisse. Jean-Louis wordt in 1880 als enige zoon van Jacobus Servaas Pisuisse en Wilhelmina Jacobus Schipper in Vlissingen geboren; het echtpaar had al vijf dochters. De kleine jongen erft de muzikaliteit van zijn vader en de humor van zijn moeder, hij schrijft en speelt al jong toneelstukjes voor zijn vrienden. Jean-Louis wordt opgeleid tot onderwijzer op de Normaalschool, maar gaat de eerste schooldag al in gevecht met een opstandige leerling, waarna hij meteen het onderwijs verlaat om nooit meer terug te keren.

Via een oom krijgt Jean-Louis een baantje bij de *Middelburgsche Courant*. Zeeland wordt hem al gauw te klein en op twintigjarige leeftijd vertrekt hij naar Amsterdam, om te gaan werken bij de *Amsterdamse Courant: het Geeltje*. Hij maakt snel vrienden in het journalistieke milieu en voelt zich helemaal thuis in de hoofdstad. In 1903 trouwt Pisuisse met vriendin Jacoba Smit en samen vertrekken ze naar Londen, waar hun twee kinderen worden geboren. Hij gaat in Londen werken als correspondent voor het *Algemeen Handelsblad*.

Terug in Amsterdam schrijft Pisuisse voor een feestavond van de Amsterdamse Pers de parodistische operette *Kinder-Krijstocht*. Samen met collega Max Blokzijl trekt hij als straatmuzikant een week door Nederland. Het duo heeft zoveel succes, dat ze besluiten de tour uit te breiden en in 1908 naar Nederlands-Indië te gaan. Jean Louis begint zijn eigen teksten voor liedjes en cabaret te schrijven. Hij wil oppervlakkige clichés in zijn teksten vermijden: 'Houd de mensen een spiegel voor,' vertelt hij zijn collega.

Na drie jaar keren ze terug naar Nederland. Met zijn vrouw en twee kinderen heeft hij geen band meer en hij beseft dan pas hoeveel hij gemist heeft. Pisuisse - allang beter bekend onder de artiestennaam Swiep -

heeft op Java zangeres en actrice Fie Carelsen leren kennen. Ze worden verliefd en na de scheiding van Coba trouwen zij in 1912.

Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wordt optreden onmogelijk en gaat Pisuisse als oorlogsjournalist voor het *Amsterdams Handelsblad* werken. Hij mag als enige zoon niet in dienst en besluit, om toch wat voor zijn land te betekenen, samen met Dirk Witte voor de soldaten op te treden. Zijn bekendste, zelfgeschreven liedje, is: *Mensch, durf te leven!*

Na de oorlog beleeft het amusement een hoogtepunt. Er is veel concurrentie en zijn echtgenote Fie Carelsen verlaat Swieps cabaret en focust zich op acteren, waardoor steeds meer verwijdering tussen het echtpaar ontstaat. Jean-Louis leert de Belgische zangeres Jenny Gilliams kennen, introduceert haar in zijn cabaret en wordt opnieuw verliefd. Toch blijft hij Fie schrijven, wat weer spanning oplevert met Jenny. Na de geboorte van hun dochtertje Jenneke kiest hij definitief voor Jenny. Samen gaan ze in 1925 weer naar Nederlands-Indië, waar hij dezelfde liedjes die hij eerst met Fie zong nu met Jenny ten gehore brengt. Ze hebben veel succes, verdienen goed, maar beleven ook beiden door ziekte een moeilijke tijd. Terug in Nederland kopen ze een huis in Den Haag en eindelijk lijkt Jean-Louis gelukkig te zijn. In 1927, na de officiële scheiding van Fie, trouwt hij met Jenny. Als Pisuisse stemproblemen krijgt, neemt hij een nieuwe tenor in dienst: Tjakko Kuiper. Het ongeluk slaat weer toe: Tjakko en Jenny worden verliefd en Jenny kiest voor Tjakko. Het geluk lijkt spoedig terug te keren, als Jenny toch definitief kiest voor Jean-Louis. Maar haar tijdelijke geliefde kan zijn verlies niet verdragen en schiet zowel Pisuisse als Jenny dood, waarna hij zichzelf ook het leven beneemt.

Jean-Louis Pisuisse was een artiest in hart en nieren. Voor zijn kinderen wenste hij een 'echte baan', maar zijn zoon Jack werd acteur, zijn dochter Eline actrice en zijn jongste dochter Jenny ging de journalistiek in. Zij schreef in 1977 een boek over haar ouders.

Jean-Louis Pisuisse, ca. 1925 | foto H. Berssenbrugge, Zeeuws Archief.

Meldpunt Erfgoed Zeeland

Via het Meldpunt kun je een melding doen over gebouwd, landschappelijk en archeologisch erfgoed in Zeeland. Het kan gaan over een archeologische vondst of over bedreigd, ondergewaardeerd of onbekend gebouwd of landschappelijk erfgoed.

Alle meldingen worden besproken in Netwerk Erfgoedorganisaties. Een archeologische vondst blijft je eigendom, maar moet soms beschikbaar blijven voor nadere bestudering. Dit zal dan gedaan worden door een van de archeologen van Erfgoed Zeeland.

Meer informatie? Kijk op erfgoedzeeland.nl/meldpunt.

MOnuMENTaal

In augustus 1938 voer de laatste beurtvaarder de haven van Goes uit. Er was besloten een vaste, stenen brug te maken vanwege het toenemende autoverkeer. Hierdoor was de haven niet meer toegankelijk voor schepen en verloor haar functie. Begin jaren zeventig ging de gemeenteraad akkoord met het plan om de haven van Goes te gaan benutten als jachthaven. De vaste brug moest plaatsmaken voor een ophaalbrug: de Sint-Maartensbrug. De brug werd in juli 1974 in gebruik genomen.

